

TEMPORA INCOGNITA НА РАННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ

**Автор: Проф. Атанас Стаматов ;
Издателство: МГУ "Св. Иван Рилски"**

СЪДЪРЖАНИЕ :

- [1. НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ ДУМИ](#)
- [2. ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ - ЛЕГЕНДА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО](#)
- [3. ИЗВОРИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ - I ЧАСТ](#)
- [4. ИЗВОРИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ - II ЧАСТ](#)
- [5. АРМЕНСКИТЕ БЪЛГАРИ - ХРОНОТОПЕН КЛЮЧ КЪМ НАЙ-РАННАТА
БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ - I ЧАСТ](#)
- [6. АРМЕНСКИТЕ БЪЛГАРИ - ХРОНОТОПЕН КЛЮЧ КЪМ НАЙ-РАННАТА
БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ - II ЧАСТ](#)
- [7. В ТЪРСЕНЕ НА ПРАРОДИНАТА](#)
- [8. БИБЛЕЙСКИ НАРОД ЛИ СМЕ БЪЛГАРИТЕ?](#)
- [9. ИЗПИТАЙ И ВИЖ ЗАЩО СИ БЪЛГАРИН!](#)
- [10. ИСТОРИЯТА - НАЧИН НА УПОТРЕБА ИЛИ КАК СЕ ПРАВИ БЪДЕЩЕ](#)
- [11. ПРЕВОД НА АНОНИМНИЯ ЛАТИНСКИ ХРОНОГРАФ ОТ 354 ГОДИНА.](#)

НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ ДУМИ

Допреди пет-шест години не се съмнявах в елементарната си информираност за ранната българска история. Споменаването на българите в латински хронограф от 354 г. се обявяваше за анахронизъм; сведенията на Моисей Хоренски, за преселението на група българи южно от Кавказ в областта Кол (Кох, Ког), за любопитна подробност без особено значение при решаване на проблемите свързани с докубратовата история на българите. Историята на Кубратова България се изчерпваше с притчата за урока, който Кубрат дал на синовете си със снопа пръчки, натискът на хазарите в средата на VII век, разпадането на Велика България и оттеглянето на Аспаруховите българи в областта Онгъл при Долен Дунав. Различните учени брояха "тюрко-алтайския номадски народец" между 30000 и 300000 души - народ храбър в бран, живял и воювал на коне. За знаме му служела конската опашка. Мъжете, особено тези от знатен род, си бръснели главите, като си оставяли единични кичури коса (чембас). Вярвали в бог Тангра, символизиращ небето и

имали за жертвено животно кучето. През 680 г. Аспаруховите българи разбиват византийската армия потеглила срещу тях с цел да закрепят северната граница на империята, напускат Онгъла и минават южно от р. Дунав. На следващата година Византия е принудена да сключи мир с българите и да признае "новата" държава. Годината 681 се вземаше като отправна точка за разполагане в линията на времето събитията от българската история. Към това като прибавим Кубер, Алцековите българи и Волжска България въпросът се считаше за изчерпан. Постепенно българите се "претопили" в могъщото славянско море и от тях останало името България плюс 15-ина думи, някои от които със спорен древнобългарски произход. На всичко отгоре те не бяха наричани дори "българи", а "прабългари" (у В. Бешевлиев и Ив. Дуйчев - "първобългари"). Зад това понятие се криеше проблемът за неустановената им етническа принадлежност и с него различните автори бележеха предполагаемия хунски, тюркски, угрофински и пр. корени на древните българи. Българското народностно име по традиция се свързваше, обърнете внимание, с изгубилия етноним си славянин от втората половина на IX век, който обаче бил запазил славянското си етническо самосъзнание. Що за самосъзнание след като си забравил дори името си? След покръстването хановете станали князе, после царе и толкова! Нататък е ясно. Не бих скицирал този възглед, ако той визираше границите само на собственото ми незнание, а не масовата "осведоменост" на съвременния българин по проблема.

Преди няколко години срещнах един млад инженер в компанията на моя позната. Той възторжено споделяше впечатленията си от книгите на П. Добрев, посветени на най-древната българска история. Ентузиазмът на този млад човек ме ангажира и аз започнах да чета препоръчаните ми книги. Постепенно проблемите ме "грабнаха" и все по-често се улавях в опити неволно да насилвам събеседниците си с теми из най-древната българска история. Авторското кредо на П. Добрев, "да съберем фактите - истината сама ще проговори", ме отпрати към изворите. Фактите бяха удивителни. Реших в едно кратко очерково изложение да споделя проблемите, пред които лично се изправих. Когато разбра с какво запълвам дните си, мой колега, специалист в областта на средновековната философия на историята, шеговито ми подхвърли, че тези българи, от които се интересувам, не са същите сред които живея. Да, това е така! Времето е казало своята дума. И все пак, исторически нишката на Клио ни свързва именно с тях, а не с тюрки, хазари или татари например. Древните българи са онзи фермент, който по един рядко достоен начин вплита народностното ни име в анализите на историята. С делата си те полагат мащаба на историческата инициатива, към която колчем сме посягали удивяваме света. Този мащаб не е за хора, слушащи единствено гласа на стомаха си. В момента, когато нашият народ повече от всичко друго има нужда от един основополагащ мит за себе си, ние загърбваме съхранената от други за нас историческа истина по-бляскава и достолепна от най-чутовния мит. Да я потърсим в себе си! Дано това обнови духа и манталитета на българина и му вдъхне воля за бъдещност!

ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ - ЛЕГЕНДА И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО

Древната българска история е била и си остава едно от най-големите предизвикателства не само към родната ни историческа наука. До преди няколко десетилетия учените не разполагаха със сравнително цялостни текстове на древнобългарски, което да позволи точното определяне на тяхната езикова и етническа принадлежност. Към тази трудност се прибавя и маршрутът им на мигриране от изток на запад. Той почти следва търговските пътища и в частност пътя на коприната. Местата им на усядане са силно наситени етнически. Ибн-Хаукал свидетелствува, че в Кавказ например са се говорили 360 езика. Много преди него Плиний Секунд също твърди, че в Кавказ на чупката към Рипейските планини живеят 300 племена с различни езици и римляните били принудени да "водят делата си" с помощта на 130 преводачи [Латышев В. В., Известия древнихъ писателей греческихъ и латинскихъ о Скифии и Кавказе, СПб., 1893 г., т. I., с. 179]. Ибн-Фахид (IX в.) говори за 72 племена в Северен Кавказ, които не се разбирали помежду си без преводач и пр. Еднозначното свързване на дадена археологическа култура с определен етнос и то по отделно, фрагментарно взети белези, също е ненадеждно, макар че в практиката си археолозите често търсят такива паралели. Един и същ археологически материал може да получи различни оценки и квалификации. М. Домарадски дори смята, че всяко етническо етиктиране на археологическата култура преди края на ранножелязната епоха е хипотетично. Затруднения ражда и ранното разпокъсване на българския етнос - още в Средна Азия, а по-късно по пътя към Европа и в самата нея. Това се отразява в писмените извори, а от там и върху опитите за ясно очертаване хронотопа на етнокултурния ни генезис. Така някои изследователи са склонни да се предоверят на едни или други писмени извори и даваните в тях сведения да разпрострат като безусловно валидни за всички български групи в различен период от историческото им битие. Едва ли безопасни за научната истина са опитите особеностите на волжските българи от разказа на Ибн-Фадлан (921-922 г.) да се преписват на Кубратовите българи или на българите от дохристиянска Дунавска България например. Ако към тези пропуски добавим и споменатите от Ив. Шишманов опити на някои автори при една предвзетост на изходната теза да обясняват едно неизвестно като въвеждат друго, в случая да използват като аргументи за обясняване на най-ранната българска история нееднозначно решени проблеми от историята на други племена и народи, става ясно, че са огромни не само чисто фактографичните, но и методологическите препятствия, които всеки изследовател има да преодолява. В историческите изследвания, с някои изключения (П. Коледаров например), все още рядко се използват големите възможности на историческата география, а и не винаги е търсен системен подход към наличните писмени източници.

* * *

От изворите най-пълно проучени, обработени и публикувани са латинските и гръцки извори за древната българска история. Латиноезичните автори по-рано и масирано съобщават за появата на българите в Европа. Сведенията им са далеч по-обективни. Различават и ясно етнически разграничават българите. Въпреки присъщата на ранносредновековната историопис склонност към архаизация, почти не подменят етнонима им с този на скити, хуни, авари и пр. Византийската историография много често понятиенно архаизира отразяваните събития. Повече доверие заслужават сирийските несториани, докато столичните историци често превратно представят събитията с оглед на вековното противостоеие между двете държави и култури. В специализираната литература от арменските извори най-често се използва съчинението на М. Хоренски "История на Армения" и арменската география от VII век "Ашхарацуйц", а от арабските автори Ибн-Фадлан. През 40-те години Д. Съслов по немски източници се обръща към древните китайски династични хроники и търси в тях българско присъствие. В последно време отделни автори отново се връщат към тези извори. С изключение може би само на "Именника на българските канове" оцелелите малко на брой родни исторически извори като "Добавки към среднобългарския превод на Манасиевата хроника", "Житието на петнадесетте Тивериополски мъченици" и др. не се ползват с доверието на голяма част от изследователите. На тях по традиция се гледаше преди всичко с очите на филолога, а не на историка. Така често се предоверявахме на онова, което враговете са оставили за нашите деди, отколкото на това, което те самите са ни казали за себе си.

Затруднения от този и друг характер са основната причина за голямото число хипотези в европейската историография относно етническите корени на древните българи. Опит за тяхната систематизация прави още в началото на века проф. Ив. Шишманов [Критически преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името "българин", Сборник народни умотворения, кн. XVI-XVII/1900 г., с. 505-753]. В 1774 г. Тунман обявява българите за тюрко-татарско племе. Енгел(1797 г.) ги смята само за татари. Юрий Венелин(1829 г.) създава славянската хипотеза за произхода на древните българи. Френ(1830-1832 г.) решава, че те са етническа амалгама от фини, тюрки и славяни. Шафарик(1837 г.) пък смята, че те са урало-чудско племе. Същата година Цайс ги обявява за хуни, а Иловайски се връща към хипотезата на Ю. Венелин. След 60-те години на XIX век историческата наука категорично установява, че древните българи са от неславянски произход. Хволсон ги обявява за угри. Куник търси в чувашкия език живи древнобългарски езикови реликти, а В. Томашек и Г. Немет, извеждайки българското народноимено от понятието "буламач" издигат теорията за смесения етнически характер на древните българи формиран между IV-V в. в Прикавказието и т. н. През последния половин век като безусловно доказано се лансира схващането, че древните българи са били тюркски народ, но малоброен и почти без етническо, езиково и културно влияние претопен от славяните. Самата тема за най-древната българска история беше недолюбвана и дори пренебрегвана. Сериозно занимаващите се с

нея автори се брояха на пръсти. Публикациите им в специализираните издания най-често попадаха в рубриката "Дискусионно", а в уводите на монографичните си изследвания почти без изключение правеха уговорката, че развиват възгледи различни от обичайните. За причината, изтласкала в сянката на историята древните българи, откровено пише Димитър Ил. Димитров: "По това време (между двете войни - д. м.) фашизираната буржоазна наука поде широко рекламирана кампания за доказване на пълния приоритет на прабългарите при изграждането на старобългарската материална и духовна култура. Това беше необходимо на управляващата прогерманска върхушка, за да бъде откъснат българския народ от славянството и преди всичко от вековната му привързаност към Русия и Съветския съюз"[Състояния и задачи на археологическите проучвания на прабългарите по Долния Дунав, В - "Плиска-Преслав", С., 1981 г., т. 2, с. 26]. След 9.IX.1944 г. се стигнало до обратното превиване на пръчката и археолозите изцяло оставят настрана прабългарските паметници и насочват вниманието си към славяните, като дори отричат ясения прабългарски характер на някои археологически материали. Естествено тази "стратегическа" заръка не следваха автори като Ал. Бурмов, Ив. Дуйчев, В. Бешевлиев, П. Коледаров и някои други, които останаха верни на професионалния си избор и научната истина.

ИЗВОРИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ - I ЧАСТ

При хронографирането на изворовия материал, за да избегнем неволните спекулации, ще използваме само онези податки, в които българите се споменават със собствения си етноним. В случаите, когато е налице явна понятийна архаизация или включване на българите в етнонима на доминиращите в племенните обединения етноси, ще се откажем от наличните сведения. Такива сведения ще използваме в крайни случаи при сигурни вторични белези за българско присъствие в събитията.

354 г. - Българското име се споменава в анонимен латински хронограф. Хронографът е изграден върху по-стар гръцки оригинал и е запазен в два преписа. Събитията в единия препис достигат до 234 г. и в него българското име липсва. Преписът, датиран от Момзен, А. Куник, В. Розен към 334 г., включва в числото на семитските народи с техните родоначалници и българите. "Ziezi ex quo Vulgares" - Зиези, от които са българите. За да се избегнат неудобствата от "ранната" поява на българите в полезрението на латинската историография, повечето историци приемат предложената от Гутшмид версия, че българите са вписани при последния правен в 539 г. препис на хронографа. Така датиранието се изтегля в едно наситено с българско присъствие време. На немалкото въпроси, които поражда това свидетелство ще се спрем отделно.

422 г. - В 409 г. хуните покоряват аланите, бастарните, а също и германските племена гепиди, вандали, готи, лангобарди и др. и се настаняват в Панония. Редица изследователи сравняват хунското нашествие с движението на снежна топка по склон. Немногобройната

ударна хунска сила увлича в движението си на запад покорени и доброволно присъединили се племена и народи и с всеки изминал ден е увеличавала силата си. В началото на V в. българите нанасят поражение на лангобардския крал Агелмунд и пленяват дъщеря му. Събитието е станало в северните склонове на Карпатите и е отразено от Павел Дякон и Фредегарий. В. Бешевлиев го поставя в 422 г., а за първоизвор сочи епоса "Херварарсага". Тази синхронност с хунското нашествие в Европа дава основание за извода, че воювалите с Агелмунд българи са част от увлечените в хунското нашествие нехунски племена. Има автори обаче, които в това виждат сигурно доказателство, че българите и по етнически състав са хунско племе и дори въвеждат термина "хуно-българи". Любопитно е, че през "хунския период" българите повече не се появяват с родовото си име в изворовия материал за Централна, Източна Европа и Балканите. Когато след смъртта на Атила синовете му се опитват да разделят помежду си съюзените народи "като роби", нехунските народи се разбунтуват под водачеството на бившия Атилов съветник - гепидския крал Ардарих и в 454 г. нанасят съкрушително поражение на хуните при р. Недао. От всички германски племена пръснати в Централна и Източна Европа в най-тесни дружески отношения с българите са гепидите. Фактът, че българите участвуват в разгрома на хунската империя, не се оттеглят с хуните на изток и не участвуват в опитите на Денгизих да възроди хунската държава са едно от сериозните основания на В. Бешевлиев [Първобългарите, С., 1984 г., с. 11 и сл.] да твърди, че българите не са хунско племе. След разпадането на хунската държава, гепидите създават своя от р. Тиса до Трансилвания и на юг до р. Дунав. През следващите десетилетия българите са чести "гости" на Илирик. Българският летописец е отбелязал тези събития в приписка към превода на Манасиевата хроника с мнението, че в това време българите започват да завладяват своята си земя. В конфедеративни отношения с гепидите или като самостоятелно държавно формирование, но при всички случаи със свой владетел те се разполагат от другата страна на р. Дунав южно от гепидите.

464/65 г. - Под натиска на аварите савирите потеглят на запад и от своя страна притискат сарагурите и оногурите. В посоченото време пратеничествата на тези две племена посещават Константинопол. Всички автори идентифицират оногурите с българите-оногундури.

480 г. - Византийският император Зенон(474-491) се обръща към българите за помощ срещу готите. Враждата между остготските вождове Теодорих Амалецът и Теодорих, синът на Триарий, приключва в 479 г. Същата година е датиран и бунтът на Маркиан. В опит да изпълнят молбата на имп. Зенон, българите са отблъснати от Теодорих, сина на Триарий. Той умира през 481 г., което поставя събитието в 480 г. За това свидетелствува Йоан Антиохийски. Северната граница на империята е открита, което принуждава императорът да назначи в 483 г. Теодорих Амалеца за магистър милитум презенталис в Долна Мизия с център гр. Нове.

488 г. - Теодорих тръгва за Италия по римския крайдунавски път. Гепидите, подкрепени от български отряди, се опитват да спрат и отклонят остготите в сблъсък при р. Улка. Загива вождът на българите

Бузан (П. Дякон). Българското присъствие на Балканите вече е почти постоянно.

493 г. - Същият хронист съобщава, че докато Теодорих воювал в Италия срещу Одоакър, българите опустошавали Тракия.

498 г. - Според Анастасий Библиотекар, българите бродели между Илирик и Тракия "преди да се узнае за тях".

499 г. - Решаваща българска победа при р. Цурта над главнокомандувачия военните сили на империята в Илирик - Арист. От византийска страна в сражението участвуват 15000 бойци и 520 коли. На бойното поле намират смъртта си над 4000 византийци и четирима военачалници - Никострат, Инокентий, Танк, Аквилин (Комес Марцелин). Вардарско-Моравският път веднъж за винаги е "разпечатан" за варварски набези в империята, която повече не успява да създаде ефикасен контрол над него. Запазеният топонимичен материал потвърждава, че това е районът на първото трайно българско присъствие отсам р. Дунав.

502 г. - Комес Марцелин, Теофан, Кедрин, Зонара, Ландолфус свидетелствуват, че българите вече имали навик безпрепятствено да кръстосват Тракия и Илирик.

504 г. - Теодорих воюва с гепидския крал Тразарих за Сирмиум. Намесата на българите едва не довежда до крах похода на готите.

505 г. - Военачалникът на Илирик Сабиниан с 10000 войници и при подкрепата на отряд българи се опитва да изтласка готите и отцепилия се от гепидите вожд Мундо.

513 г. - В бунта на Виталиан Тракиецът за защита на православието участвуват хуни-федерати и българи.

519 г. - Българите отново нанасят катастрофално поражение на византийската войска в Илирик. По-късно възкачилият се на престола Юстиниан I (527-565) търси решение на "проблема Илирик" като назначава за стратег отделилия се от Теодорих Мундо.

530 г. - Мундо успява да разпръсне група българи, нахлули в Тракия. Пленниците изпраца за устройването на триумф в Константинопол. След триумфа те са зачислени в състава на византийската армия в Армения и Лазика.

535 г. - Българите отново се споменават като участници в битката при р. Йатрус.

538 г. - Анастасий Библиотекар пише за ново българско навлизане отсам Дунава под водачеството на Булгер и Дронг.

539 г. - Прокопий Кесарийски свързва появата на комета-знамение с мощно българско навлизане в империята. Обхватът е чудовищен - от Константинопол до Йонийския залив и Адриатика. Завладени са с пристъп, без обсада, 32 крепости в Илирик. Отведени са над 120000 пленници.

546 г. - Византия често използва услугите на българите във войните си с готите. Главнокомандувачият Велизарий нееднократно настоява пред император Юстиниан I да му изпрати в помощ за Италийската експедиция българи. През споменатата година дори командването на гарнизона в Перузия (Италия) е било поверено на българина Одолган.

548 г. - От византийска страна в областта Кампания (Италия) военните операции срещу готите с българска помощ води стратегът Йоан. Той губи доверието на българите и те минават на страната на готския крал Тотила. Ал. Бурмов смята, че след тази година българите изчезват за близо половин век от историческата сцена на Балканите. Тяхното място е заето от кутригурите и утигурите, които В. Златарски приема за български племена. Ал. Бурмов допуска родство между споменатите племена и българите, но не ги счита за български племена. Към това мнение се присъединява и В. Бешевлиев като изтъква, че нито един извор от това време не нарича кутригурите и утигурите "българи", а тяхното разглеждане като български племена почива единствено на "географски аргументи". Захарий Ритор (569 г.) ги отличава от българите. Агатий Миринейски (582 г.) "обещава да разкаже за изчезването им". Менандър (583/84 г.) отбелязва гибелта им, резултат не на последно място и от междусобните войни помежду им провокирани от Византия [Бешевлиев В., Първобългарите, С., 1984 г., с. 37 и сл.]. Все пак едно изключение е Виктор Танунски, който нарича войните на Заберган - "българи". Нищо чудно сред отрядите на Заберган да е имало и българи. През 60-те години на VI в. влиянието на тези племена достига своя апогей и Прокопий Кесарийски свидетелствува, че императрицата е била принудена да се обърне към вожд на кутригурите Заберган с молба да посредничи между Византия и Персия. За сметка на това българското име се споменава нееднократно на Апенините.

548 г. - Козма Индикоплевс в съчинението си "Християнска топография"(кн. III) изброява от изток на запад християнизирани племена и народи. Споменати са и българите след иркани(хиркани), херули, и преди еладците, илирите, далматите, готите и пр.

552 г. - Новият главнокомандуващ на византийските сили в Италия - Нарсес, възстановява доверието на българите в съюза с Византия и с тяхна помощ при Б. Галорум нанася съкрушително поражение на готския крал Тотила.

560 г. - Виктор Танунски съобщава за български набег в Тракия, който стига чак до предградията на Константинопол.

В средата на VI в. от изток се появяват две нови мощни етнически групи - авари и тюрки. Аварите разпростират властта си от р. Волга до Панония. Хронистите датират тяхното пратеничество при византийския император в 563 г.

567 г. - Аварите в съюз с лангобардите нанасят решително поражение на гепиди и българи в Панония и там установяват центъра на своята държава. Панонските българи стават аварски поданици.

569 г. - Лангобардският крал Албоин се оттегля в Италия. С лангобардите заминават и немалка група гепиди и българи. Те се установяват в Етрурия - областта Беневент и дълго време селищата им носят техните имена, а населението е двуезично.

573 г. - Юстин II сключва мир с аварския хаган. Като залог за мира той иска децата на хагана, но военачалникът Тиберий, явно добре познавайки действителната вътрешна конфигурация на властта в хаганата, поискал заложниците да са от децата на "скитските началници" - несъмнено децата на българските вождове. Българското

присъствие вече е било така осезаемо, че те започват да оказват влияние върху снаряжението, тактиката и стратегията за водене на бойни действия от византийската армия. В "Стратегикон"-а на Псевдомаврикий от края на VI в. на конниците във византийската армия се забранява да носят български наметала.

593 г. - Папа Григорий Велики(540-604) в IV-та книга на "Диалози"-те си разказва случая с раненото воловарче и българина - спатарий на военачалника Нарсес. В походите на Балканите българите действуват като поданици на аварския хаган, но явно са се ползували с една твърде широка автономия и са били почти равностойни на аварите като държавнотворен народ. Примерите са красноречиви. Успехите на главнокомандувачия византийската армия Приск при Сингидунум се съобщават като изгонване на българите от града.

595 г. - Авангардът на византийската армия, командувана от Петър - брата на императора, попада на отряд от около 1000 българи, които се движили без предохранителни мерки впредвид мирния договор между империята и аварския хаган. Българите заявили, че се придържат към договора и не желаят кръвопролития. Въпреки това Петър заповядал на авангарда да атакува българите с копия, а след това да ги доунищожи с мечове. Българите се строили рамо до рамо в обичайния си боен ред и обърнали византийците в бягство, след което спокойно се оттеглили, следейки за поведението на противника. Византийският император бил принуден да поднесе извиненията си на хагана за нарушаването на мирния договор. Сведението дължим на Теофилакт Симоката.

631/32 г.- Повратна точка в съдбата на хаганата е несполучливият поход от 626 г. срещу Константинопол. Пет години по-късно междуособицата сред управляващата върхушка в хаганата излъчва двама претенденти за престола - аварин и българин. Аварите вземат надмощие и 9000 българи търсят убежище при франкския крал Дагоберт. Благосклонен в началото, по-късно кралят издава заповед прищълците да бъдат избити. Малка група под водачеството на Алцек се отскубва от екзекуцията и се отправя към Пентаполис в Равенската област (Фредегарий). На Алцек е присвоена титлата "дукс". По датировка на В. Бешевлиев в 663 г. българите търсят мирно убежище при лангобардския крал Гримоалд(662-671). В. Бешевлиев сочи две вероятни причини за тази постъпка - "неуспеха на Констанс II да очисти Италия от лангобардите" и желание за единение с българския етнически елемент в Беневент натурализиран по времето на Албоин. Алцековите българи са изпратени при Ромуалд - сина на краля. В Беневент вождът на българите получава титлата "гасталдиус". За двуезичието на тези българи чак до края на VIII в. свидетелствува Павел Дякон. Нещо повече - в съчинението си "Български преселници в Италия през VI в." (1933) Винченцо Д'Амико съобщава, че дори до началото на XV в. в Италия е имало българи съхранили народностното си самосъзнание. На 23.V.1417 г. - пише авторът - българските благородници от гр. Верчели полагат клетва пред дука на Милано. Дни по-късно същото задължение поемат и българите жители на Милано. Към 1933 г. Д'Амико брои потомците на древните българи, живеещи в Италия, на около 3 милиона души.

От писмените извори за българите, съхранени в латинската и

гръцка историография, могат да бъдат направени следните изводи. Необременена от щампи и типични архаизации латинската историография отбелязва българското народностно име още в средата на IV в. От началото на V в. българите са активен участник в етнокултурните процеси обхванали Централна Европа, Апенините и Балканите. Тази първа българска миграционна вълна не ще да е била малобройна. Тя се разлива от Черно море до Горен Дунав и от Карпатите до Илирик и Беневент. По-компактни групи българи усядат в днешна Южна Бавария, Беневент, Пентаполис, Илирик и особено Южна Панония. Макар че в епохата на Великото преселение на народите Панония се превръща в своеобразен разпределителен пункт за пришълците от изток, към различни краища на Европа, самостоятелно или в конфедеративни отношения с други племена и народи (гепиди, хуни, авари и др.) българите устояват и се задържат там без да изгубят етнокултурния си облик до появата на втората българска миграционна вълна. Тя е резултат от хазарския натиск върху Кубратова България. В началото на 60-те години на VII в. северно от р. Дунав се появяват две групи българи, водени от Кубер и Аспарух. По утъпканите пътища на първата миграционна вълна Кубер се отправя към Панония, приема върховенството на аварския хаган и се заселва в Сремската област. Владее "смесен народ", в който освен българското ядро от двете миграционни вълни са се включвали потомци от смесени бракове на пленници и изселници от многобройните варварски набези в Илирик. От "Чудесата на св. Димитър Солунски" научаваме, че тези пленници копнеели за "бащините си земи".

674/75 г.- Кубер повежда своя народ на юг към Македония. Нанася шест поражения на преследващия го аварски хаган и се установява в Керамисийското поле. По това време Византия трудно удържа арабите на изток и се отнася благосклонно към молбата на Куберовите българи за мирно заселване. В следващите години Кубер прави опит да завладее Солун и да създаде своя държава. Централна роля в това рисковано предприятие играе най-довереният човек на Кубер - Мавър, интелигентен, дипломатичен, владее еднакво добре български, славянски, латински и гръцки език. Опитът е несполучлив. Навлизането на Аспаруховите българи от североизток, минаването им южно от р. Дунав и устройването на Дунавска България подробно и многократно са излагани в родната ни историография и на тези процеси няма да се спирам подробно. След разчитането на надписите около Мадарския конник историците са почти единодушни, че е имало съгласуваност в действията на Аспарух и Кубер при овладяването на земите южно от р. Дунав и в опитите им тук да пренесат центъра на българския държавен живот.

* * *

Значително по-труден за разчитане е хронотопът на българите в Кавказ. Неговото начало може да се смята за неустановено. Първото писмено свидетелство дължим на арменският историк Мовсес Хоренаци (Моисей Хоренски), който се позовава на сириеця Мар Абас Катина за

преселване на българи от клисурите на великата Кавказка планина на юг в плодородните полета на областта Басиан южно от Кол(Ког, Кох). Но животът и творчеството на Мар Абас Катина се оказват трудни за хронографиране, а най-важните свидетелства на М. Хоренски за българите са в пряка зависимост от това хронографиране. Някои изследователи, като Картмер например, дори се съмняват в съществуването на тази история. Но отхвърлянето ѝ не е така лесно, защото следи от съчинението на Мар Абас Катина са останали и в работите на Прокопий Кесарийски.

От М. Хоренски научаваме, че арменският цар Вахаршак изпратил сириец при Аршак I с молба да бъдат отворени царските архиви, за да напише Мар Абас Катина историята на Армения. Към това като прибавят факта, че историкът е знаел за Сенехерим, Навухудносор, за историята на Берос, Вавилонския плен и други събития останали встрани от полезрението на почти всички гръкоезични автори, големите историци от миналия век К. Нойман, К. Ритер, Н. Емин и др. съгласуват неговото време с царуването на Вахаршак(149-127 г. пр. Р. Х.) и допускат, че е живял през втората половина на II в. пр. Р. Х., а историческото си съчинение е писал между 140-120 г. пр. Р. Х. и за преселението на българите говори като свидетел при царуването на Аршак Арменски (127-114 г. пр. Р. Х.). Големият арменист К. Патканов също не поставя под съмнение българското присъствие в Армения преди новата ера, а по-късно към това становище се придържат Н. Я. Мерперт, А. П. Смирнов и др. Датировките се затрудняват и от неизбистрената хронология на арменските царе. В. Брюсов говори най-малко за два подхода в хронографирането. Първият е опрян на древната арменска традиция - пр. Sain Martin, *Memoires sur l'Armenie*, Paris, vol.2, S.407. Вторият подход съгласува арменската династична история с хронологията почерпана от гръко-латинските автори - пр. Dollens N., *Histoire des anciens armeniens*, G., 1907, S.194. Това е една от причините за някои отклонения от датировките. В. Ф. Генинг и А. Х. Халиков [Ранние болгары на Волге, М., 1964 г., с. 104] поставят събитието в годините между 131-118 г. пр. Р. Х., но правят уточнението, че вероятно историята е изличила имената на преселилите се тогава племена и вместо тях са посочени наличните - т. е. българите. Сигурно подобни са били съображенията и на Г. Халатянц, който в изследването си за арменските Аршакиди определя свидетелствата на М. Хоренски за българите като "анахронизъм". Чрез Ал. Бурмов в родната ни историография се налага становището, че преселението на българите в Армения се дължи на хунския натиск от североизток и е станало при царуването на Аршак II (351-367) или по-вероятно при Аршак III (378-389). Ако към това прибавим факта, че авторът на Анонимния латински хронограф, който явно добре познава народите от Западна Азия и Северен Кавказ почти по същото време поставя българите именно сред този кръг народи, то предложената датировка изглежда твърдо установена. Я. А. Манандян сочи края на IV в. като време, в което живее и работи Мар Абас Катина и така косвено потвърждава датирането на българското преселение в Армения към IV в. [Начальная история Армении Мар Абаса, В - Палестинский сборник, М-Л, 1956 г.]. В. Бешевлиев пише:

"В IV в., а може би и много по-рано, в областта на север от Кавказките планини около р. Кубан и Азовско море докъм р. Днепър са обитавали тюркоезични племена известни на византийски, латински и ориенталски автори под общото название "българи". За С. В. Овнанян това "по-рано" е II в., а самото преселение доста неопределено свързва с нашествието на различни племена и особено на хуните. Това е традиционната за арменската историография интерпретация. Д. Ангелов и В. Гюзелев излагат научните резултати от посещението си в Армения през 1965 г. в статията "Известия в арменски извори за средновековната история на България" [сп. Исторически преглед, кн. 1/1966 г., с. 120-127]. Те също смятат, позовавайки се на археологически данни, че най-правдоподобно би било да поставим българското преселение във II в., обаче при цитиране свидетелството на М. Хоренски - Аршак се идентифицира с последния арменски владетел Арташес (422-428). Тази датировка по-късно получава популярност и чрез редица христоматийни издания [Срв. Христоматия по история на България, С., 1978 г., т. I].

Но освен у Прокопий Кесарийски податки за историята на Мар Абас Катина се съдържат и у Себеос. В уводната част на своя труд той ползва анонимната "Начална история", която от своя страна се опира на историческото съчинение оставено от Мар Абас. Последният там е наречен Мараба Мцурнски. Демотиконът "Мцурнски" направи възможна една допълнителна конкретизация. Селището Мцурн е основано във II в. и в IV в. вече е било в развалини след сполетяло го земетресение. Следователно Мар Абас Катина най-вероятно е творил в края на III - нач. на IV в. Това сваля предполагаемата датировка на българското преселение от втората половина на IV в. и началото на V в., най-късно в първата половина на IV в. Възможностите обаче за по-прецизно хронографиране на събитията далеч не са изчерпани макар арменските извори за най-ранната българска история да са все още непълно издирени, обработени, систематизирани и включени в научно обръщение. Без тях едва ли биха били надеждни идентификациите на древните българи в историографските сведения за Средна Азия и в същото време арменските извори фиксират изходната точка на европейската ни история. Поради тази причина в изложението по-нататък ще им отделим специално внимание и ще се опитаме да отчленим ключовите факти и събития за родната ни история. И все пак тук не можем да не споменем някои свидетелства като щрихи към общата картина.

В средата на VI в., според В. Генинг и А. Халиков не по-късно от 558 г., тъй като са споменати аварите, но не и тюркютите, Захарий Ритор поставя между народите, населяващи Северен Кавказ и българите (изброените народи са "авгар, сабир, бургар, алан, куртаргар, авар, хасар, дирмар, сирургур, баграсик, кулас, абдел, ефталит"). Той специално отбелязва, че само българите и аланите са имали градове. След оттеглянето на аварите към Централна Европа в Северното Причерноморие и Кавказ се появяват тюркютите. Между 568-576 г. земите на българи, алани и други севернокавказки народи стават покрайнини на Западния тюркски хаганат. Конюнктурата обаче се променя твърде бързо. Бунтът на Турум-хан (583 г.) и нанесеното им от

персите поражение (588-589 г.) кара тюркютите да се свият почти в старите си граници. През 590 г. гр. Боспор отново е във византийски ръце. Инициативата за окончателното изтласкване на тюркютите от Северното Причерноморие и Кавказ явно е поета от българите, защото през следващите десетилетия започва възходът на оглавената от кан Кубрат Велика България. Византия поддържа изключително тесни дипломатически отношения с Кубратова България и вижда в нейно лице надеждно прикритие срещу налитащите от североизток номадски племена. Тази дипломатическа позиция на империята към кавказките българи не се променя чак до средата на X в. Константин Багрянородни (913-959) в съчинението си "За управлението на империята"(параграф 12)е кратък и ясен: "Знай, че така наречената Черна България може да воюва с хазарите".

Изключително ценни сведения за българите от края на VI и първата половина на VII в. ни дава анонимният автор на арменската география "Ашхарацуйц". На север от Кавказ, в районите на реките Валданис и Псевхрос са поставени българите с етноплеменни имена Купи Булгар, Дучи Булкар, Огхондор(Woghkhondor) Балкар - пришълци, Чдар Болкар. В открит по-късно препис на това съчинение е описан и похода на Аспарух, започнал от Хипийските(Българските) планини [Виж Патканов К., Изъ новаго списка географіи,приписываемой Мойсею Хоренскому, Журнал Министерства народного просвещения, СПб., 1883 г., т. ССХХVII,с. 21-32].

* * *

Ползуването на арабските свидетелства налага някои уговорки. Те са за един доста по-късен период от интересувания ни. В тях доминират историко-географските изследвания и понеже арабите са схващали географията като "наука за пътищата и държавите", сведенията са за местоположението на племена, народи и държави, за разстоянията между тях, за наблюдаваните етнически, религиозни, битови черти на живот, за икономико-търговските им възможности и пр. Но макар и късни, арабските извори дават ценни свидетелства, защото арабите имат корените на своята образованост в образоваността на перси и евреи при посредничеството на едноплеменните им сирийски християни (А. Я. Гаркави). Така са съхранени следи, особено топонимични, от историята на домюсюлманска Средна Азия. Учейки се на история от сирийците-неисториани и евреите, арабите основават историографските си трудове върху библейската представа за разделянето на земята между синовете на Ной. Но както географски, така и исторически вниманието на техните учени е ангажирано преди всичко с Волжска България, а дунавските българи остават в периферията на научния им интерес.

Сравнително ранни исторически свидетелства ни е оставил Ат-Табари [История, Ташкент, 1987 г.]. Огромното му компилативно историческо съчинение е създадено през 915 г. Обхваща времето около завладяването на Средна Азия от халифата (681-683 г.) до първата четвърт на IX в. Авторът е персиец, а съчинението му има висока степен

на достоверност, потвърдена от археологически данни. Той пише, че между 556-571 г. тюркютите заели източните части на Северен Кавказ като победили хазарите и народа "б-н-дж-р"(беленджер) - според В. Генинг и А. Халиков, това е пехлевийската форма на българското име. В писмото на хазарския хаган Йосиф народността ни име е предадено със следния куфически запис "в-н-нт-р", а в анонимна персийска география от X в. "в-н-н-д-р", което се е произнасяло като "венендери" или "венедери".

Ал-Фазари(772/73 г.) нарича дунавските българи "Бурджан" и определя владенията им с размери 1500 на 300 фарсаха (един фарсах около 5250-5760 м.). Сведенията си събира по административен път през времето на халифа Мансур. Интересно е, че поставя българите на запад от хазарите и аланите, като последните са в една държава без да включва и българите в нея. Този факт може да говори само за едно. Авторът е знаел, че макар и част от българите да остават под хазарска власт, България като цяло, отстъпвайки източните си територии, е местила центъра си на запад, за да съхрани независимостта си.

Типичен историк, занимавал се с генеалогии, е Ал-Калби (поч. 819 г.). Той използва работите на баща си и ни споменава между абхазите, буртасите и персийците. Намираме място и в трудовете на Ал-Фаргани (поч. 830 г.), също и в незавършената "Книга на завоюваните страни" от Ал-Баладури (60-те години на IX в.). Ал-Масуди (20/30-те г. на X в.) в генеалогичен план споменава както волжските, така и дунавските българи. Едните нарича "бурджан", а другите "булгар". За тюрки по етническа принадлежност определя ногайците, печенегите, баджгардите (башкирите - азиатските унгарци), но не и българите.

Александрийският патриарх Евтихий (Ибн-Батрик поч. 939/940 г.) ни поставя като яфетити между 72-та родоначалници, участвували във Вавилонското стълпотворение: 25 потомци на Сим; 32 на Хам и 15 на Яфет.

Интересно е свидетелството на Ибн-Надим (987/88 г.), че българите употребявали китайско писмо и писмото "Мани". Вероятно една от причините за разноречивостта на арабските свидетелства е и фактът, че българите действуват и са активен фактор в стопанския и политически живот на един изключително широк за епохата географски периметър. Ако изключим търговията по море, сухопътните трансконтинентални търговски маршрути са били под контрола на българи и хазари. Тръгвайки от Индия и Китай през Пешавар - Балх - Хорезм - Задкавказието и свършвайки в средиземноморските пристанища Венеция, Генуа и на запад чак до Прованс и Мавританска Испания, българите не само пазели от тюркски набези търговските пътища на кръстопътя между двата континента, но и са обслужвали като посредници търговията между Китай, Индия, Иран, Средна Азия и Европа. Ал-Макдиси, Ал-Истахри, Фахреддин Мубаракшах и др. автори посочват редица стоки, върху които българите имат монопол в производството и търговията с тях, като на първо място са кожите и юфтът [Подробно по *Biblioteca Geographico-gum Arabico-gum* тези сведения излага Толстов С. П., Древний Хорезм, М., 1948 г., с. 14 и сл.]. С търговски традиции и интереси се обяснява дори факта, че волжските

българи се обръщат към Багдад, а не към по-близкия саманидски емир за приемането на исляма.

Най-обстойни са сведенията съхранени в дипломатическия доклад на Ибн-Фадлан, прекарал близо година (м. VI.921 - м. V.922 г.) сред волжските българи в състава на изпратената от Багдад делегация за утвърждаването в исляма на Волжска България. Описвайки живота и бита на волжските българи Ибн-Фадлан признава, че нерешен остава въпросът за техния етнически произход. За езика на българите свидетелствува, че не прилича нито на славянския, нито на тюркския. Истахри, Хаукал, Бекри, Йакут намират прилики между хазарския и българския език, но твърдят че двата езика не приличали нито на тюркски, нито на персийски. Според Б. Заходер чак интерпретациите у Хаджи Калфа "правят" от българския език тюркски [Каспийский свод сведения о восточной Европе, М., т. I, 1962 г., с. 135-136]. Той обръща внимание, че по-старите данни за българите по арабските извори се разминават със сведенията и оценките дадени от Ибн-Фадлан. Тази неибнфадлановска традиция най-ясно била представена от Ибн-Русте и Гардези [Цит. съч., т. II, с. 23].

През 1866 г. Д. Хволсон открива в колекция "Тейлър" на Британския музей ръкописа на Ибн-Даста "Китаб ел-А'лак ен-Нафиса" - ръкопис с енциклопедичен историко-географски характер, част от някакво по-общо съчинение. Хволсон допуска, че само Ал-Бекри е ползувал това съчинение, понеже е правил доста буквални извлечения от него. Датира го между 903-913 г. или около десетина години преди багдадската мисия с участието на Ибн-Фадлан. По негово мнение арабите трудно различавали "тюрки" от "фини", поради което Хволсон изказва съмнение в арабските оценки, че българите са тюрки. Самият Ибн-Даста е родом персиец живял в Хорасан. Той свидетелствува, че волжските българи се делят на три колена: берсула (б. р. сула); есегел (ас. кл - асгл, по транслитерацията на В. Ф. Минорски - эскэл/Ishkile/Asgil); болгар, а относно начина си на живот и трите дяла са били на една и съща степен в развитието си. Вместо монети използвали разменната стойност на кожички, като стойността на една кожичка се равнявала на 2,5 дирхема. "Българският народ е земеделски и произвежда всякакъв вид зърнени храни като: пшеница, ечемик, просо и др." - твърди Ибн-Даста [Хвольсон Д. А., Известия о хазарахъ, буртасахъ, болгарахъ, мадьярахъ, славянахъ и руссахъ., СПб., 1869 г., с. 23]. Освен със земеделие и скотовъдство, българите са се занимавали с лов и пчеларство. Много сходни с посочените сведения дава Ал-Бакуви. В началото на XV в. той прави сбита редакция на космографично-географското съчинение на Захарийа ал-Казвини(1203-1283) "Паметник на страните и съобщение за рабите (на Аллаха)". То е извлечение от над 50 автори, като доста от използваните съчинения не са запазени. Съгласно стигналите до нас чрез Ал-Бакуви сведения, волжските българи са били изкусни в занаятите и корабоплаването. Велики Болгар е бил построен от борово дърво, а стените му от дъб. Пътуването от него до Константинопол траело два месеца. Наоколо живеели безчет тюркски народи, от което може да се направи извод, че за Ал-Бакуви българите не са били тюркски народ. Вероятно по стари сведения за хазарските

българи или еврейското присъствие във Велики Болгар, карат Ал-Казвини да твърди, че народът на Болгар е от тези, които са "повярвали в Худа" и са избягали в северните страни, достигнали там благоденствие. Описват се още разменната търговия с племената Вису (фини) и Йура (угри), като за последните българите правили "необработени мечове" (вероятно харпуни), които те хвърляли в морето и изваждали от там риби големи колкото камили. Две свидетелства обаче заслужават специално внимание. Димашки вижда в Багдад българи-поклонници на път за Мекка. Те му казали, че са "родени между тюрките и славяните" [Хвольсон Д. А., Цит. съч., с. 89]. От тук по-късно много историци правят извода за етнически смесения характер на българите изобщо и на волжските в частност. Но отговорът на поклонниците е визирал географското положение на Велики Болгар, а не етническият характер на населението му.

Второто свидетелство ни насочва към региона, от който тръгват българите в похода си на запад. В съчинението си "Наслада на сърцето" (Нузхат ал-Кулуб), раздел пети - относно моретата и езерата, Хамдаллах Казвини(1280-1349), ако не става въпрос за грешка, на изток от Хазарско(Каспийско) море поставя следните земи: Хорезм, Саксин, Булгар. Вече цитираният Абу ар-Рашид ал-Бакуви [Китаб талхис ал-асар, М., 1971 г.] определя Саксин като "многолюден град в Хазарско". Стъпка към решаването на този проблем е и твърдението на Ал-Хваризми(30-те г. на IX в.), че началото пък на хазарския поход на запад следва да се свързва с Хорезм. При това Ал-Хваризми е персиец от Хорезм, създал между 836-847 г. географска карта, в която значителна част от топонимията на Средна Азия и Задкавказието е на базата на по-стари, доислямски сведения [Виж Калинина Т. М., Сведения ранних ученых Арабского халифата, М., 1988 г.]. Едно натрупване на имена в късната "Хроника" на Шах-Махмуд Чурас [М., 1976 г.] заслужава също внимание. Хрониката е съставена около 1676/77 г. и е посветена на владетелите на Монголската държава с център Яркенд, създадена в 1514 г. Районът на Кашгар, Янги-Хисар, Аксу, Хотан носи наименованието Малка Бухария. При настъплението към Болор и Бадашхан монголите воювали и с хазарейци. Вождовете на хазарейците се покланят пред ханските нозе при крепостта Сарикол. В специална операция местното племе "булгачи" е разчленено на части и екзекутирано. Макар , по всяка вероятност, да не става дума за преки български и хазарски етнически реликти, топонимията и етнонимията заслужава да бъде анализирана с оглед на евентуално някогашно българско присъствие по тези земи. Интересен историографски материал откриваме в съчиненията на Абурайхан Бируни(973-1048) - виж напр. Съч., Ташкент, 1957 г., т. I,с. 55,111;т. II,с. 202 и др. Царят на Индия носел титлата "балхара", а на Нишапур - "канабар". (Ж.В.: Въпросното свидетелство няма нищо общо с българите, „балхара“ е деформиран запис на „валаха раджа“ – велик цар!) И до него време в планинската област между Памир и Хиндукуш се запазват независими владения. Едно от тях, Болор, отстоящо на два дни път вляво от р. Инд, някои автори свързват с българското народноимено име. Интерес за нас представлява и епонима Кубер (Кубера, Кубайр) - господаря на севера и бог на богатството в индийската митология,

доколкото това име се появява и в ранната династична история на българите. (Ж.В.: Болор няма нищо общ с българския етноним!) Но що се отнася до езика на волжските българи, Бируни вече смята, че е смес от хазарски и тюркски.

От направения бегъл преглед на арабския изворов материал става ясно, че за изводи относно ранната българска история, можем да ги използваме само съгласувано с извори, чиято достоверност е доказана.

* * *

Незаменим източник за най-древната история на народите от Средна и Централна Азия са китайските династични хроники "Шицзи", "Цянханшу", "Хоуханшу", "Таншу" и др. Що се отнася до българското народно име обаче, до момента няма ясна, еднозначна идентификация с някои от приведените там етноними. Общо е мнението на изследователите, че това се дължи в най-голяма степен на специфичните фонетични и графични особености на китайския език и писменост в периода III в. пр. Р. Х. - VII в. сл. Р. Х. През XVIII в. с помощта на манджурци, китайци, монголци, тюрки, тибетци и др. са правени нормализации за времето от 916 до 1368 г. Но то е въвн от обсега на нашия интерес. В тези случаи препоръката на Н. Я. Бичурин е за древната история повече да се доверяваме на генеалогииите, хронологията и местоположението нежели на съмнителни идентификации. Има затруднения и от чисто историографски характер. Ако беше по-точно установена първата българска поява на европейския континент, то това би насочило интереса ни към синхронни с нея процеси в Средна и Централна Азия, а там вече може да се търси онзи субект на историческо действие, който в най-голяма степен етнокултурно и събитийно е причастен към съдбата на древните българи и тяхната миграция на запад. Идентификациите се затрудняват и от факта, че след като Ван Ман(7-23 г.) узурпира престола Китай губи "Западния край". При династиите Цзин(265-420) и Юан-вей(386-555) той така бързо променял облика си, владенията така се "поглъщали" едно друго, че вече не било възможно ясно да се определи "кой кой е и кой кого владее".

ИЗВОРИ И ИНТЕРПРЕТАЦИИ - II ЧАСТ

Останалите изворови податки, макар и много ценни, са фрагментарни. "Унгарската хроника" (Keanus magnus) на Йоан Туроци съдържа интересни сведения за българското племе "есегел". Те се самоназовавали "зекел", а унгарците ги наричали "сикули"(Szekleri, Szeki). Етнически те били явно различни от всички унгарци, при това от потекло "с все още несмесена кръв". Отличавали се по строгите нрави. Делили земята на териториално-съседски принцип. Дори до XV в. не били забравили "скитското писмо... като изрязвали изкусно пръчки, наподобяващи казаното". При пристигането на унгарците в Панония сикулите се оттеглили в Рутения. Заедно с унгарците участвували в бойните действия срещу Киевска Русия. Чак до XI в. запазват

полусамостоятелни владенията си в Трансилвания [Виж Димитров Хр., Илиев Ил., "Унгарската хроника" на Йоан Туроци от XV в. като извор за средновековната история на България, сп. Исторически преглед, кн. 6/1988 г.].

Вещият познавач на баварските манастирски хроники, проф. Фрицлер, обръща внимание на свидетелството на Авентин от Мелк, че управляващият Бавария род Балгер идвал от изток и бил известен в земите северно от Индия още по времето на Астиаг и Кир [Gemeinsame Abstimmung der Bayern und Bulgaren, Frankfurt, 1989]. И други подобни данни бихме могли да изброим, но те ефикасно ще работят в една систематично изградена по-обща представа за най-ранната българска история. Дават ли ни нещо по този въпрос домашните извори? - въпрос, който не може да бъде подминат.

* * *

Историографията не е най-добре представения жанр в съхраненото от старата българска книжнина, но допускам, че той е бил най-често "прочиствания" от завоеватели и "доброжелатели". представителни обзори на оцелялата наша средновековна историопис правят Иван Божилов [Стара българска литература, С., 1983 г., т. 3] и особено Милияна Каймакамова [Българска средновековна историопис, С., 1990 г.; Сведения за Куберовите българи в българското летописание, В - *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*, ВТ, 1993 г. и др.]. По класификацията на изворовия материал предложена от М.Каймакамова, най-голямо значение имат изворите с оригинален български произход (особено "Именникът на българските канове" и "Кратката българска хроника - 1362/63 г.", вписана в среднобългарския превод на Манасиевата хроника); летописните надписи около релефа на Мадарския конник и надписите на канове Крум, Омуртаг, Маламир, Пресиан, на княз Борис и царете Симеон, Йоан Владислав, Калоян, Иван Асен II, Иван Александър; летописните приписки и най-вече тези на Тудор Доксов; историческата публицистика и проза (специално "Сказание за буквите" - Ч. Храбър и "Чудото на св. Георги с българина"); апокрифните летописи - "Българската апокрифна летопис", "Солунската легенда" и др. Чисто преводните византийски хроники би било по-точно да поставим в кръга на гръцките извори за българската история. Достоверността и точността на сведенията, съдържащи се най-вече в т. н. владетелски хроники ("Именникът", "Кратката българска хроника" и летописните надписи) налагат няколко извода:

Народ, който е имал уникален по прецизността си астрономичен календар, който в епохата на късната Античност и ранното Средновековие единствен от новите европейски народи идва със своя летопис ("Именникът") и има достолепното самосъзнание за историческата си равнопоставеност на хилядолетен Рим, а по-късно и на Константинопол, едва ли е бил лишен от усет към историческото време, от чувство за историчност. Споменатите извори свидетелствуват, че те са брънка в историографската традиция на българите, които ни водят към Кубратова България и назад във времето. Цар Калоян в писмо до

папа Инокентий III специално се позовава на по-стари автентични български летописи. Абу Хамид ал-Гарнати от Андалузия също свидетелствува, че българите не са били лишени от своя историопис. През 30-те години на XII в. той посещава Волжска България и е впечатлен от мащабното историческо съчинение на Йакуб Булгари "Тарих-и-Булгар"(История на България). За съжаление и тя вероятно е изгубена през 1552 г. при падането на Казан, когато заедно със съборния мечет изгаря и библиотеката към него.

Запазените в родната историопис точни датировки са напълно синхронни със съдържащите се в европейските и по-специално със съдържащите се в латинските извори за българската история датировки. В добавка под №10 към Манасиевата хроника четем:"При император Анастасий(491-518) българите започнаха да превземат (поемат) тази земя. Като преминаха от Бдин, и най-напред започнаха да превземат Долната земя Охридска и след това цялата тази земя. От изхода на българите до сега има 870 години" [Средноболгарский перевод Хроники Константина Манасии в славянских литературах., С., 1988 г., с. 228]. И действително, по сведения на П. Дякон и други хронисти след годините 488-493 българското присъствие южно от р. Дунав е почти постоянно. От следващата добавка научаваме, че при император Константин Брадати българите, дошли откъд Дунава, трайно пренасят центъра на своята държава в новите земи. Макар и крайно пестеливо хронистът недвусмислено е посочил ключовите вехи към утвърждаването на българската държавност южно от р. Дунав.

Казаното до тук е достатъчно основание да се отнасяме с доверие към оскъдните свидетелства, съхранени в родната ни историопис. То храни надеждите ни, че все още има непознати до момента ръкописи, които в бъдеще ще я представят далеч по-пълно.

* * *

След краткия обзор на изворите нека се опитаме да представим и родените от тях интерпретации. По правило те се изграждат в синхрон с етнокултурните доминации в причерноморските степи и предпланините на Северен Кавказ. Времето от края на VII и началото на VI в. пр. Р. Х. е белязано от скито-кимерийската борба за надмощие. Като главна военна сила на север се утвърждават скитите. В асирийските клинописни текстове те са наречени саки. През 514-513 г. пр. Р. Х. отбиват похода на Дарий I. Между IV-III в. пр. Р. Х. постепенно са изтласкани от родствените им по език и култура сарматски (савроматски) племена и се консолидират в района на Крим, където заедно с автохтонното население образуват ранна робовладелческа държава. Сарматите пречупват скитското могъщество във II в. пр. Р. Х. и завоюват земите им до долното течение на р. Дунав. От сарматските племена и племенни обединения най-известни са аорсите, сираките, роксоланите, язигите. Освен със скотовъдство, уседналите в Кубанската област сармати са се занимавали и със земеделие.

Имали са силно развито занаятчийство и приложно изкуство. С тях идва и обичая на изкуствената черепна деформация - един от

устойчивите белези за етническата им идентификация в различните археологически комплекси. Последните появили се в Източна Европа ираноезични сарматски племена са аланите в I в. сл. Р. Х. Царете на Кавказка Албания често са пропускали през своите земи сарматските племена за удари на юг поръчани било от Рим, било от Партия [Флавий Й., Иудейские древности, кн. XVIII.4.98]. В годините между 72-74 и 134-135 аланите нахлуват в Задкавказието и на територията на древна Мидия. Партияният цар Вологез е принуден да търси подкрепа от смъртния си враг Веспасианов Рим за отхвърлянето им зад Дербент.

През III в. в Северното Причерноморие от северозапад се появяват готите. За кратко те налагат волята си над вече установилите се там народи, но в 70-те години на IV в. от изток се задава нова преселническа вълна, водена от северните хуни. В 209 г. пр. Р. Х. хуните образуват голямо племенно обединение ("Хунну") в Северен Китай. В средата на I в. пр. Р. Х. то се разделя, като южните Хунну са подчинени и асимилирани от Китай, а северните формират своя държава в днешен Източен Казахстан. През I в. северните хуни се придвижват на запад по Каспийското крайбрежие. По-късно като тайфун преминават през земите на алани и готи и установяват центъра на своята огромна империя в Панония. Хунският удар разцепва аланите и една част се оттеглят към Централен Кавказ, а другите, увлечени от хуните, достигат Централна Европа. След разногласия с хуните през първото десетилетие на IV в. аланите заедно с вандалите продължават на запад и през Пиренеите преминават в Северна Африка, където създават обща държава. Победата на обединените народи над Атиловите синове пръсва хунските племена и слага край на хунската хегемония в Източна Европа.

В края на VI в. Западният тюркски хаганат установява своята власт над Приазовието и в предпланинието на Северен Кавказ. Пред себе си те изгласкват аварите. Етноисторическата картина можем да завършим с хазарите, наложили владичеството си в посочените райони през втората половина на VII в. В тази панорама изследователите търсят хронотопа на българското етническо присъствие. Не може да има дискусия по това, че най-сигурният белег за етническа принадлежност е езикът. Негласното подменяне от М. Артамонов на този първостепенен етнически индикатор с етническата материална култура среща твърдия отпор на известния историк и езиковед Г. Ф. Турчанинов. "Етническата материална култура не преживява езика. Напротив - езикът преживява етническата материална култура... Може априори да заключим, ако още е жива самобитната култура на народа, то за гибелта на самобитния, създаден от народа език и дума не може да става" - заключава той [Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы, Л., 1971 г., с. 73]. Но както вече писахме, до преди няколко десетилетия езиковият материал за древните българи беше твърде оскъден и включваше предимно лични имена, титултури и календарни понятия. Дванадесетцикловият характер на българския календар и съвпадението на отделни понятия, някъде мнимо, с понятия от тюркския циклов календар сякаш "бетонираха" изказаната още в края на XVIII в. теза за тюрко-алтайския произход на българите. В подкрепа на тази теза се приема и фактът, че българи и хуни почти синхронно се появяват в

латинската и гръцка историопис от края на IV и началото на V в. "Хуно-тюркската" гледна точка става толкова хипнотизираща, че голяма част от придържащите се към нея автори полагат огромни усилия по някакъв начин да съгласуват с нея противостоящите ѝ факти, вместо да потърсят деформиращата причина в самата нея. Очакваният езиков материал не идва и от Волжка България.

По-голяма част от изследователите приемат, че към XIII в. българите-мюсюлмани са загубили своя език и са приели огузо-кипчакския. Няма нито един извор, който да сочи какъв е бил литературният език във Волжка България в домонголско време. (ЖВ.: Напротив има „Сказание за Юсуф”, написано на огузо-кипчакски смесен език. Това е бил езика на Волжко България, населението е било тюркизирано по-рано!) Между XII-XIV в. в език на религията и науката е арабският и най-значимите паметници в ислямския свят са създавани на него. Немската историография най-упорито се опитва да преодолее това препятствие като привлича широк изворов материал от древнотюркски надписи и китайски източници. За Ф. Алтхайм, Г. Хаусиг и др. българите подобно на аварите и хазарите идват от Североизточен Иран. Ядката на българския етнос - оногурите ("десетте племена" – Ж.В.: невярно твърдение, хоногури идва от хиони, а не от тюрк. он - десет) - те локализируют в района на реките Яксарт, Чу, Или. "Българите" се наричал господстващият род на оногурите, което по-късно се превърнало в етноним. "Бертинските анали" също свидетелствуват за подобна структура от десет племена, запазена в Дунавска България чак до IX в. Издаденият от Де Гроот сборник документи за хуните, съгласно китайските източници, дава нов тласък в развитието на хуно-тюркската теза за етническият произход на българите [Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, übersetzt und erläutert von J.J.M.de Groot, Teil. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin-Leipzig, 1921]. В българската историография тя се застъпва от Д. Съслов [Пътят на България, С., 1936 г.] и групираното около него историческо общество "Българска орда". Д. Съслов сочи за родина на древните българи басейна на р. Тарим. Той идентифицира българите с племето "По-ле", ядро на западната част от хунската държава. Първото споменаване на българите в писмените извори отнася към 541 г. пр. Р. Х. и го свързва с понятието "Бу-дзионг". В превод "дзионг" значи "чужденец", а пълният превод на понятието следва да е "чужденците Бу". Д. Съслов смята, че ако към етнонимния корен добавим обичайните племенни хунорски окончания "гар", "ур", "гор", "ар", "ор" то несъмненият резултат е българското народноимено - "Бу-гар".

През последните две десетилетия от нашите историци върху китайските династични хроники сериозно работи Б. Симеонов. Най-вероятното четене на българското име, което той предлага, е "пу-ку"(пу-гу/бу-гу). Племето "ду-лу" поставя на запад от Монголски Алтай във времето между I и VII в. в. Според него петте рода "ду-лу" са били лявото крило на Западнохунския хаганат. По-късно заедно с племето "пу-гу", т. е. българите, образували ядрото на "хой-ху" (уйгурите). Първото ни директно споменаване отнася към 103 г. пр. Р. Х. и го свързва с

китайската военна експедиция на запад срещу Даван, когато попътно с щурм е превзет Бугур (Бюгур), а останалото там население е избито. Б. Симеонов локализира българските племена в един доста широк периметър: на запад до междуречието на Сър-Даря и Аму-Даря; на изток до езерото Байкал и Източна Монголия; на север до р. Иртиш и северните склонове на Алтай; на юг почти до Памир и Тибет. През различни времена българските племена влизали в многоплеменния хунски съюз; в тюркютския, уйгурския, телеутския и през VIII в. отново в тюркютския хаганат, въпреки че получават самостоятелна изява още във II в. пр. Р. Х. В подкрепа на своята теза привлича опитите на Хаусиг и Фр. Вестберг да свържат племенното наименование "Кучи-булгар" от арменската география "Ашхарацуйц" с държавата Куча в Средна Азия (Куча - "коцагири" - "Кучи-булгар") (Ж.В.: Записът е неверен, става дума за „дучи-булгар“!). Също търси връзка между наименованието "купи-булгар" и името на уйгурския вожд от VII в. Купи-хаган и пр. А самото ни мигриране в Европа смята, че е станало като стабилизирано родово обединение в рамките на хунския племенен съюз.

Фр. Алтхайм твърди, че антиохийският якобитски патриарх М. Сирийски (1126-1199) и Бар Хебрей (1226-1268) са използвали в съчиненията си изгубената част от хрониката на Йоан Ефески (586 г.). Посочените двама автори пишат, че в градовете северно от Дербент към момента на хазарското заселване живеели пугури. Съобщението гласи, че по времето на имп. Маврикий (582-602) от вътрешна Скития - по Кл. Птолемей тя обхващала днешна Киргизия; част от Казахстан; част от Алтай, Саян и Памир - излезли трима братя. При р. Танаис се разделили - Булгар поел към р. Дунав и помолил имп. Маврикий да му даде земя за заселване. Другите двама братя навлезли в земята на аланите, населена с пугури. Когато над тази страна започнал да властвува друг народ - по името на големия брат Хазарик те започнали да се наричат хазари. Пугурите от страната Берсилия Ю. Маркварт, а също и М. Артамонов [История хазар, Л., 1962 г., с. 130] отъждествяват с българите. Към това, визирайки факта, че българското преселение в Европа се е извършило на няколко вълни П. Добрев добавя - пугурите след това като стари заселници са приемали в поселищата си новите заселнически вълни от Имеон [Добрев П., Стопанската култура на прабългарите преди заселването им в нашите земи; В - Първи международен конгрес по българистика. Славяни и прабългари, т. II., ч. 1, С., 1982 г., с. 55]. Уйгурите извеждали родословието си от хуните, а при разгръщане на родовите колена се споменава и племето "Пугу". В средата на VII в. китайската историография отъждествява пугусците (пугурите) уйгурите [Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена, М-Л, 1950 г., т. II, с. 264]. Така излаганата теза вече изглежда доста солидна. **Б. Симеонов прави още една конкретизация. Езика на българите нарича хуно-алтайски и подчертава, че уйгури, авари, хазари, българи не са били тюрки.** Тюрките били само едно племе, а посочените по-горе племена били техни сродници, а не поделения на тюрките. Явно това доуточнение е съобразено с факта, че по писмени и археологически източници, тюркският компонент в Северен Кавказ се отчленява в средата на

първото хилядолетие и ни отправя в неговата втора половина [Виж Ковалевская В. Б., Археологические следы пребывания древних болгар на Северном Кавказе, В сб. Плиска-Преслав, С., 1981 г., т. 2, с. 43; Акимова М. С., Материалы к антропологии ранних болгар, В - Генинг В. Ф., Халиков А. Х., Ранние болгары на Волге, М., 1964 г. и др.]. И български автори обръщат внимание на този факт като специално място му отделя П. Добрев. В същото това време българите са били вече отдавна известни не само в Източна, но и в Централна Европа. Въпреки това Ст. Ваклинов, Д. Ангелов, В. Гюзелев и др. поставят българите в тюрко-алтайската езиковоетническа общност, обособили се с народностното си име още в Средна Азия. Н. Я. Мерперт вижда в българите самостоятелна племенна група, различна от хуни и сармати, появила се в източните райони на Предкавказието дълго преди основната маса хуни. За М. Артамонов те са местни рано тюркизираны угорски племена, а А. П. Смирнов смята българите за етнос от сармато-алански произход, подхвърлен на тюркизация в средата на първото хилядолетие от новото летоброене.

Интересно е, че с малки изключения историците приемат българската поява в Европа доста преди хуните... и това съгласуват с тяхната "тюркоезичност", като ги обявяват за първи тюркски рекрути в Северен Кавказ и Приазовието. Също масово изследователите приемат легендарната част в "Именника" като отглас на "хунската епоха" в ранната българска история и идентифицират Авитохол с Атила, а Ирник с Ернак, малкия син на Атила комуто било предсказано, че ще обнови владетелския дом на хуните. Мненията тук се разделят. От това едни историци правят аргумент, че българите са същи хуни; а други, че са различни от хуните и само са били под хунско владичество. Към първия вариант се придържа писателят Й. Вълчев, но за него българите не са просто част от хуните, а средищното население и създателите на Хунорската конфедерация начело с династията Дуло [Вълчев Й., Календар и слово, С., 1986 г.; също - Царе и отечество, С., 1993 г., с. 7]. По-близо или по-далече, но в тази посока са част от публикациите в излизащото от 1995 г. сп. "Ави-Тохол" (Ж.В.: Това изобщо не е сериозно научно списание, а изкл. тѣпа патриотаро-чалгаисторическа боза!). Като се изключи възгледа на Б. Симеонов за тотемния произход и значение на българските племенни имена, българската историческа наука сякаш е на път да приеме неговите конкретизации. Привържениците на "хуно-тюркската" (хуно-алтайска) теза за етническия произход на българите привеждат като аргументи в нейна полза "символичната трапанация и изкуствената деформация на черепа" у древните българи; бръсненето на главите (макар, че като народи, в които мъжете са си бръснели главите арабските източници споменават още ираноезичните алани и дейлемитите от планински Гилян в Иран, а не тюрките - Виж Арабские источники XII-XIII в. в., Л., 1985 г., с. 184); изработването на чаши от черепите на победения противник; някои елементи от погребалния обред и използването понякога на коня като жертвено животно; "тангризма" на българите - една доволно неясна религиозна система, към която ни числят по силата на съдържащото се в надписите около Мадарския релеф име "ТАГГРА" и чиито възстановки изследователите правят по

извори от X в. Старотюрски надписи по долината на р. Енисей; Каланкатуази М., История страны Алуанк, Ереван, 1984 г., с. 124 и др]. В крайна сметка един от най-авторитетните специалисти по история и археология на древните българи косвено е принуден да признае лингвистичната недостатъчност на тази теза. Д. Димитров констатира, че ако хипотезата на Б. Симеонов се подкрепи от лингвисти се слага край на споровете [Димитров Д., Прабългарите по Северното и Западното Черноморие, В., 1987 г., с. 47].

Предложената от Д. А. Хволсон теза за угорския етнически произход на българите има своя голям последен почитател в лицето на М. Артамонов, но тя е лишена от сериозни писмени, езиковедски и археологически аргументи. Може би е продиктувана от ранната поява на българите в Източна Европа и определено нехунския им антропологичен облик - проблем, към който ще имаме възможност да се върнем по-късно.

В последно време печели все повече привърженици идеята за етническия индоевропеизъм на древните българи. С тази теза се съгласуват и голяма част от затрудненията, които имаха да преодоляват привържениците на хуно-тюрко-алтайската теза. С пълна сила, това което констатира Л. Н. Гумилев [Древняя Русь и Великая степь, М., 1989 г., с. 389] за Централна Азия важи също за Средна Азия и Източна Европа. Етническите имена там имат двойк смисъл: 1) използват се като непосредствено наименование за етническа група, племе или народ; 2) използват се за група племена, изграждащи определен културен или политически комплекс, дори ако влизащите в него племена са от различен произход. Под хунска власт в похода на запад участвуват алани, гепиди, готи и пр. племена, но от това не следва, че те са хунски племена. Западните латиноезични автори ясно различават хуни от българи. Това кара Стр. Лишев [Прабългарите и българското народностно име в Европа, ИИБИ, т. V/1954 г., с. 357] да постави следния въпрос: "Как да си обясним изобщо обстоятелството, че не може да се намери нито един западен автор, у когото прабългарите да са споменати под името хуни, с което име на много места у същите автори са означени например аварите и маджарите, въпреки че те никога не са нахлували на запад под предводителството на Атиловите хуни, както прабългарите?"

Своеобразен индикатор е готският историк Йордан. С голяма вероятност се допуска, че по бащина линия в жилите му е текла аланска кръв. Аланите и готите са едни от първите племена в Европа посрещнали хунския удар. Освен това, готи и българи са имали столетно съществуване в мир и бран северно от Черно море, на Балканите, Апенините и в Централна Европа. Тази екзистенциална ангажираност е била подплатена и с високия професионализъм на Йордан. В съчиненията му личат податки от съчиненията на Ливий, Тацит, Страбон, Мела, Йосиф Флавий, Дион Касий, Кл. Птолемея. Не са му били чужди и "новите" автори - Дексип, Амиан Марцелин, Орозий, Йероним, Сократ, готският историк Аблавий и др. Локализирайки различните племена, Йордан поставя българите северно от Черно море. От запад и север те били обхванати от акацири, алциагири, савири и др. хунски

племена, но не споменава българите в числото на тези племена. В качеството си на пратеник Приск Панийски има възможността четири пъти лично да се срещне с Атила и ни го описва като типичен монголоид, нещо което никой извор не твърди за българите. Археологическите изследвания дават стабилен антропоморфен материал с ясни краниологични параметри - европеиди, брахикрани с незначителен монголоиден примес. При около 80% от черепите е налице изкуствена деформация. Основният расов тип с обичайните контактни отклонения е "памиро-ферганският" (по Ярхо - виж също оценките на Ж. Въжарова, П. Боев, М. Балан, Н. Кондов, Сл. Чолаков, Й. Йорданов, Д. Димитров и др.). Д. Димитров намира древнобългарските некрополи в Северното Причерноморие почти идентични с тези на късните сармати. Дори допуска, че основните белези на културата си българите са взели от сарматите и успешно търси паралели с некрополи в Средна Азия. Той обръща специално внимание на Бабашовския некропол, недалеч от Бишкетската долина на десния бряг на р. Аму-Даря (I в. пр. Р. Х. - III в. сл. Р. Х.). Гроб № 91 от "Девня-1" се оказва почти пълно копие на гробовете при р. Аму-Даря. Интересни съпоставки прави М. С. Акимова. От 358 черепа в Голямо-Тарханския некропол тя прави възстановка на 67 - 41 мъжки, 22 женски, 4 детски. Цялата серия е брахикранна ясно изразена при женските черепи, с три пункта по-ниска при мъжките плюс три долихокранни черепа. Класификацията е безспорна - европеиди с лека монголоидност. Основен расов тип "памиро-фергански".

Авторката отчита, че като цяло Новопазарският некропол е различен от Зливкинский. антропоморфният материал от Нови пазар се оказва по-европеиден, отличава се с по-голяма грацилност и ясни разлики при измерванията. Априори тези разлики тя отдава на силно славянско влияние. Но изследвания на В. Гюзелев, Р. Рашев, Р. Сефтерски, Л. Дончева, Ст. Ангелова и др. доказват, че отсам Дунава древните българи са били значителна етническа маса, при това в Североизточна България хомогенно доминираща чак до края на IX в. По-вероятно е другото, че Зливкинската серия носи белезите на по-мощна метисация с монголоидни расови типове. Интересно е, че М. С. Акимова сочи Източен Казахстан като район, в който се формира българският етнос из кръга на племена от усунската общност и допуска, че макар във от Източна Европа антропологичната основа на сармати и българи е обща [Материали к антропологии ранних болгар; В - Генинг В. Ф., Халиков А. Х., Цит. съч., с. 147,185]. Керамиката открита в европейските поселения на българите има своите най-близки аналози в средноазиатската. Ст. Бояджиев стига до същите паралели, изследвайки архитектурните образци на древните българи. Дворците в Плиска архитектурно поставя най-близко до тези в Хорезм, Мерв и Термез. Възлизането до главния етаж на тронната палата в Плиска ставало чрез външна рампа, разположена по надлъжната ос на сградата - съоръжение типично за укрепените замъци в Средна Азия, а храм №1 в Плиска оприличава на храма в Сурк Котал (Афганистан), строен 160-80 г. пр. Р. Х. Българите укрепвали селищата си, строяли землени валове. Техните

стражеви селища съвсем не отговарят на наложената от съветските археолози представа за "аулен тип" селище.

За религиозните възгледи на българите до приемането официално на християнството известна светлина хвърлят отговорите на папа Николай I по запитванията на княз Борис. Коментарът на В. Бешевлиев е красноречив [Вярата на първобългарите, ГСУ, т. XXXV/1939 г.]. Не само тюркските народи са полагали клетва над меч. Мечът е имал сакрален смисъл още у скитите и аланите. Не само тюркските народи във военно време са носили като знаме конска опашка. Това са правили и старите римляни. Сведения за изработването на чаши от черепа на победения противник има не само за хуни и тюрки, но и за скити, иседони, келти. Павел Дякон пише, че и лангобардският крал Албоин направил чаша от черепа на убития Кунимунд. Подобна драма, разиграла се между княз Светослав и печенежкия княз, откриваме в Несторовата летопис (972 г.). Конско жертвоприношение прави Дарий при похода си към Гърция. Павзаний (I в.) също свидетелствува, че сарматите използвали като жертвено животно коня. Сравняването на Тенгри-хан с Аспандиант [Каланкатуаци М., История страны Алуанк, Е., 1984 г., с. 124]; мястото на кучето в култово-обредния елемент на религията и други прилики ни насочват към древноперсийските религиозни вярвания.

Ив. Венедиков [Първобългарите и християнството, Ст. Загора, 1995 г., с. 219] сравнява дозороастрийските вярвания, описани от Херодот, с религията на древните българи. Той подчертава приликата на Тангра с шумерското Дингир (Dingir-бог), въпреки че е склонен да отдаде това сходство на случайността. Изтъква, че персийските жреци са се наричали "колобри" и отхвърля преписвания от някои историци шаманизъм на българските колобри.

И тъй като стигнахме до проблема за титулатурата, отново трябва да констатираме, че българската военна и административна титулатура е различна от тюркската. В този случай, както и в много от гореизложените, там където има сходства, по-логично е да се допусне българско влияние върху тюрките, отколкото обратното. Върховната българска титла е "кан", а не "хан" (Ив. Дуйчев, В. Бешевлиев, П. Мутафчиев, П. Добрев). Подобна титла се среща и в историята на татаро-огузките племена, но през XIII в., когато завоеванията им поглъщат Средна Азия. К. Босворт я пояснява с монголското "хан". Но докато при българите тя е предпоставена (канасювиги Омуртаг), при татаро-огузите тя е по типично тюркски маниер задпоставена (Угедей-каан, Тимур-каан, Мунка-каан, Кубилай-каан; Виж Нусрат-наме, Ташкент, 1967 г.). Киргизите и туркмените търсят своите предци в огузите и когато разгръщат легендарната част от генеалогииите си започват с Кара-кан, а продължават с Угуз-хан, Аланча-хан и т. н. [Молдобаев И. Б., Отражение етнических связей киргизов в эпосе "Манаса", Ф., 1985 г., с. 38]. И в двата случая следите водят назад във времето и на юг в пространството към древната вътрешна Скития. Редица изследователи не обръщат внимание, че два независими източника (Михаил Сирийски, Бар Хебре през Йоан Ефески и Равенския космограф/Ravennati Anonimi

cosmographia) поставят прародината на древните българи във вътрешна Голяма Скития.

Към Средна Азия ни водят следите и на древнобългарския календар. Запазен фрагмент от VII в. в китайска география от X в. ни съобщава, че китайците са възприемали като любопитен факт употребата на 12 годишен цикъл за календарни цели от населението между Самарканд и Бухара. Те "не са познавали 12 годишния животински цикъл като летобройна система извън 60 годишния цикъл". Още по-красноречиви са изводите на Л. Базен (1974 г.). Той извлича 150 датировки от древнотюркски рунически надписи. Тези надписи, датирани между VI-VIII в. в., не се отличават от по-късните, правени между IX-X в. в., но само половината от тях имат далечна прилика с българските, в които няма "йил"-година, "ай"-месец. Подобно на българския, само в согдийския календар месеците и годините се изписват без добавки [Виж Москов М., Именник на българските ханове - ново тълкуване, С., 1988 г., с. 68-89]. Р. Рашев изчерпва словия тюркски фонд в старобългарския език с две понятия - "кумир" и "капище", а новобългарският включва между 15 и 40 думи без сигурни гаранции, че са с доосмански и допеченежки произход. Всичко, споменато до тук, вероятно го кара да направи извода, че "в мнозинството си прабългарите не са били тюркски народ" [Рашев Р., За произхода на прабългарите; В - *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*, ВТ., 1993 г., с. 24]. Той е склонен да приеме, че основното население е от индоирански произход, а само аристокрацията е била тюркска. В. Бешевлиев дори и сред аристокрацията вижда три групи: тюркска, иранска и угрофинска [Плиска-Преслав, т. 2, С., 1981 г., с. 22] и обръща вниманието ни върху "странно звучащия тюркски език на дунавските българи". Имената в династично обръщение също са от явно нетюркски произход. През XIX в. и скитите били считани за тюркски народ, но по-късно точно на базата на именната система се установява, че са от индоевропейското езиково семейство - неговата индоиранска версия (Г. М. Бонгард-Левин, Э. А. Грантовский и др.). Още В. Златарски отхвърля тъждествеността на Авитохол от "Именника" с Атила, тъй като династията на Атила не е била Дуло. Ю. Маркварт и М. Фасмер определят името като аланско, а белгийският историк Х. Грегора смята, че е иранско по произход.

В опитите да се търсят тюркски етимологии на запазените български имена В. Бешевлиев вижда възможност само за безкрайни трансформации и като резултат получаването на варианти неправдоподобни и невероятни. Имената на Аспарух, Безмер, Борис, Гостун, Кардам, Кубрат, Кубер, Мостич, Омуртаг, Расате, Пресиан и др. намират своето естествено етимологично схождение към ирано-авестийски корени. Фон Арним, Френ, Шафарик, Уваров, Томашек, Куник, Фохт, Грегора и други изследователи поддържат иранските етимологии на българските имена, въпреки че някои от цитираните автори твърдо стоят зад хуно-тюрко-алтайската теория за етническият произход на българите. В. Бешевлиев допуска, че: 1) тези етимологии могат да са резултат от иранско влияние; 2) могат да са резултат от сродяване с иранци; 3) могат да се дължат на иранския произход на целия род. Първата възможност е изключена като се има предвид

консерватизма на династичните именни системи. Този консерватизъм ни кара да приемем рода Дуло по-скоро за ирански, отколкото за хуно-тюркски. Иранската именна система е била широко използвана от всички слоеве на древнобългарското общество. В. Бешевлиев приема за най-вероятна втората възможност. Той допуска вливането сред българите на ирански етнически елемент преди VII в. и завършва: "Този ирански елемент е бил, както изглежда, доста значителен и затова не бива да се пренебрегва при установяване етногенеза на първобългарите [Бешевлиев В., Ирански елементи у първобългарите; В - Античное общество, М., 1967 г., с. 247]. Третата възможност, а именно иранският елемент да се обяви за основен (матерен), изказва д-р Г. Ценов още през 1908 г. Връзките между българи и сармати обсъжда Д. П. Димитров в 1912 г. По-късно Цв. Тафраджийска посочва сходствата между българи и алани, а Ал. Бурмов смята българите за сарматско племе. Това схващане се защитава и от А. П. Смирнов. Във формираната още през XVI в. теза за хунския произход на българите, той вижда един научен анахронизъм и заключава: "Към числото на сарматските племена принадлежат и българите известни по писмени източници от II в. до н. е" [Смирнов А. П., К вопросу о гуннских племенах на Средней Волге и Прикаспий; В - Археологические исследования на Юговосточной Европы, М., 1974 г., с. 67].

Относно езиковедския спор за етническата принадлежност на българите още в 1921 г. Ж. Дьони пише "На моменти дори се питаме дали не става дума за някакъв неизвестен език изпъстрен с тюркски технически термини". Откриването на руническите надписи в Мурфатлар и Шудиковския манастир по нов начин поставиха за решаване този проблем. Стремещът на П. Добрев да разчисти езиковедски хоризонта към нова историческа перспектива му коства над двадесетгодишен упорит изследователски труд. Крайният резултат откриваме в книгата му "Езикът на Аспаруховите и Куберовите българи. Речник и граматика", С., 1995 г. В граматично, фонетично отношение и словен фонд езикът на древните българи се оказва най-близък до езиците на малките реликтови етноси населяващи долините на Памир и Хиндукуш. Тези етноси запазват своя език, бит и култура, мигрирайки навътре в планините при тюркизацията, а по-късно и при ислямизацията на Средна Азия. Към тях спадат ваханците, мунджанците, народността "тагчи" и др. Етимологиите на много понятия и на повечето от запазените лични имена го отпращат към народите от авестийско-иранския кръг, между които трябва да са били и древните българи. Тесните връзки на тези народи с културите на Шумер и Елам явно са дали своето отражение и П. Добрев определя езика на древните българи като "ирански език със силен шумеро-акадски и в частност еламски отпечатък, а това показва, че той е твърде стар и е възникнал много векове преди да се появят средновековните ирански езици" [Добрев П., Каменната книга на прабългарите, С., 1992 г., с. 120]. Половината, дори една трета от предложените над 1000 етимологии да се окажат точни, това вече прави трудно защитима хуно-тюрко-алтайската теза за етническия произход на българите. И обратно - вече звучи доста пресилено схващането, че като етнос и език българите са "изчезнали"

безследно в "огромното славянско море" само два и половина, три века след изграждането на Дунавска България.

Но П. Добрев не спира до тук. След като се оказа, че древните българи са имали своя писменост, той възстанови азбуката на Аспаруховите и Куберовите българи въз основа на съхранените надписи (Виж прил.№1). Неговите възстановки бяха потвърдени от изследванията на Ел. Димитрова и Д. Ил. Димитров [Идентификацията на българската руническа писменост и на глаголицата в индоевропейския ареал, сп. Ави-Тохол, кн. 3/1995 г.]. Изкушавам се да приведа техните изводи:

Графично-фонетичната връзка между българските руни, писмото "брахми" и глаголицата е несъмнена.

Авторът на глаголицата Константин-Кирил Философ не е имал за прототип гръцката азбука.

Глаголицата е създадена, за да обслужва българския народ с неговия език и графично се опира на българското руническо писмо.

Несъстоятелно е твърдението, че глаголицата е създадена от някакви "славянски" или "готски" руни.

Потвърждава се рунната азбука на Петър Добрев.

Създателят на глаголицата е черпил от опита на "Кармина Фигурата" и се е стремил графично към христогорами, които да включват "култа без образ" и "символите на вярата".

Създаването на глаголицата говори за цялостна и далеч преди покръстването подготовка за християнизация на България [с. 45-46].

Връзки между глаголическото писмо и салтово-маяцките рунически надписи прави и Г. Ф. Турчанинов [Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы, Л., 1971 г., с. 84]. Изводът на Алтхайм, че салтово-маяцките знаци са могли да бъдат създадени само от българи около III-IV в. в Кавказ изглежда неопровержим, а приоритетът на българските руни над тюркските (VII-VIII в.) и староунгарските (X в.) - ясен. Някои сходства между езика на древните българи и келтските езици карат П. Добрев да допусне, че още около V-IV в. пр. Р. Х. откъм Памир сред келтите са се ввели изселници, които той идентифицира с народа "болги" (в мн. число "болгар"). Според него българското народностно име ("болхи", "болхики") се споменава над 70 пъти през VII-VI в. пр. Р. Х. в "Махабхарата". В "Ригведа" първото измежду деветте споменати арийски племена е "бгарати". Любопитно е да се отбележи, че пак там братът на съпруга се нарича "девар", което в говоримия български и днес звучи като "девер". Арменската география "Ашхарацуйц" ни поставя на второ място (народът "Булх") след масагетите измежду 15-те стари, богати, занаятчийски народи, населяващи района между Туркестан и Иран, а не редом с останалите 44 нови номадски племена, залели от север Средна Азия в IV-V в. Връзките на древните българи със сакската племенна група П. Добрев вижда и в етнонима "сакалиби", с който Ибн-Фадлан нарича волжските българи. В тази посока на мисли Цв. Степанов [Саки ли са Аспаруховите българи?, сп. История, кн. 3/1994 г., с. 11-12] оспорва идентифицирането у А. Я. Гаркави на етнонима "сакалиби" със "славяни", защото със сигурност се

знае, че славянски племена не са участвали в изграждането на Волжско-Камска България".

Като аргументи П. Добрев привежда и редица други интересни факти. Столицата на преселниците от Средна Азия в Северна Индия носи името "Сакала". Сакският календар също е бил дванадесетциклов, а в хотано-сакски ръкописи от V-IV в. пр. Р. Х. са запазени бройни имена много сходни с древнобългарските. Едно от сакските племенни обединения е било именувано по типичните островърхи шапки "сакитиграхауда". С такава шапка е изобразен сакски вожд върху колоната на Дарий; група мъже върху колоната на Ксеркс, конници от етруска ваза. Сакралният смисъл, който за древните източни народи са имали високите шапки, явно ни водят към по-стари исторически пластове, но от този тип шапки са и българските "калансуви" [Виж Добрев П., Българи. Тюрки. Славяни., С., 1996 г., рис. 58 и сл.]. Изходната точка за българския поход на запад П. Добрев поставя в областта Палгар(Фалгар), Средноазиатското Междуречие при средното течение на р. Зеравшан. И други дълбоко вкоренени представи за историческото ни минало разклащат у нас резултатите от неговите изследвания. Българите едва ли са били класически степен народ. Те са се чувствали еднакво удобно както в планините, така и в степта. При превъзхождащ ги чужд етнически и военно-политически натиск те са се оттегляли в планините и при промяна в конфигурацията на силите са заемали постепенно предпланините и равнините. По правило средищните райони на своите протодържавни и държавни формирания изграждат в близост до планини, които са използвали като естествена природна цитадела. Българите едва ли са били и класически номадски народ. По-скоро за тях номадството е било белег на "странствуващи по неволя хора". След себе си тези странни "номади" са оставяли градове (Бакат, Хумар, Болгар); фортификационни съоръжения, които личат и до днес; държави. Арменската историография свидетелствува за трайно съжителство между българи и евреи в Кавказ, а е известно, че евреите не се задържат в номадска среда.

Запазените голямо число древнобългарски военно-административни титли (около 40) говорят за детайлна институционализация на обществения живот и богата традиция в изграждането и отстояването на държавността като отличителна черта на всяка самосъзнаваща се в етно-политически смисъл култура. Уникален е и календарът на древните българи. До днес той остава несравним по своята точност, прецизност и функционалност. Явно възникнал в смесена етническа среда, неговите извори се губят някъде във II хил. пр. Р. Х., но на българите е било съдено да пробият бариерата на времето и да донесат до нас този изключителен продукт на древните източни цивилизации. Компютърната обработка и новият прочит, направен от П. Добрев, хвърлиха допълнителна светлина върху това феноменално достижение и по един неоспорим начин показват, че не древнобългарският календар е взаимствуван от тюркския, а обратно, тюркският циклов календар дължи доста от особеностите си на древнобългарския. Тук на едро изброихме само някои от "нетрадиционните" изводи направени от П. Добрев. Дълго време около

тях витаеше "заговорът на мълчанието", но от ден на ден все повече млади български историци проверяват валидността на неговото кредо, за да говорим днес за истински бум в интереса на историческата ни наука към най-ранното минало на древните българи. Този интерес в голяма степен се дължи и на ситуацията, в която се намира страната ни. Достатъчен обаче е фактът, че П. Добрев с изследванията си насища този интерес, за да разлистим книгите му. Сред изложените немалко спорни тези и безспорни факти има един, който единодушно приемат всички изследователи - това е фактът, че европейската ни история започва от Кавказ и там свършват следите, които надеждно биха ни отвели назад към азиатската история на нашите прадеди. Българското присъствие в Кавказ най-пълно отразява арменската историография, на която за съжаление често са гледали като на сателитен, а не на основен историографски източник. Нека се опитаме да направим един по-цялостен прочит на **арменските извори** за най-ранното ни присъствие в Европа.

АРМЕНСКИТЕ БЪЛГАРИ - ХРОНОТОПЕН КЛЮЧ КЪМ НАЙ-РАННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ - I ЧАСТ

Арменци, евреи и българи - по един странен начин съдбите на тези древни народи се преплитат в последните векове преди и първите векове след Христа на територията на Армения. Има нещо сходно дори в геостратегическото положение на земите, с които те трайно са свързани. Векове през Палестина са минавали военните пътища, а тя е била място на бойни стълкновения между процъфтяващите в Двуречието велики царства и непомръкващия в славата си Египет. В късната Античност и ранното Средновековие Армения е почти постоянен военно-политически театър на борбата за световно господство между Рим и Партия, Рим и Сасанидски Иран, Сасанидски Иран и Византия, Византия и Арабския халифат. Българите сякаш поемат щафетата и на два пъти през Средновековието градят и възстановяват държава в сърцето на Балканите, този кръстопът на народи, езици и култури. Най-ранната арменска история се свързва с династията на Ервандаканите (Оронтидите) и обхваща времето от разпадането на Ахеменидски Иран до II в. пр. Р. Х. Селевкидските сатрапи Арташес(Артаксий) и Зарех (Зариандр) завладяват Арменското нагорие, но след поражението на Антиох III от Рим (190/189 г. пр. Р. Х.) при Магнезия те влизат в преговори с победителите и първият се обявява за цар на Велика Армения, а вторият на Софена. Започва епохата на Арашесидите. От средата на III в. пр. Р. Х. новоформираната Партиянска държава набира сили и век по-късно след успешни войни срещу Селевкидите на запад премества границите си до р. Ефрат в Северна Месопотамия. При Митридат II (123-87 г. пр. Р. Х.) тя вече е съсед с Велика Армения на Тигран II (95-55 г. пр. Р. Х.) и Рим. В края на старата и началото на новата ера Армения се превръща в арена за противоборство между двете велики сили. Династията на Арташесидите бавно угасва и през втората половина на I в. на престола се стабилизира партиянската династия на Аршакидите. Тази натурализирана династия с известни

прекъсвания управлява Армения почти четири века. Въпреки смяната през 226 г. на Партия с новоперсийското царство на Сасанидите като хегемон на изток, Аршакидите запазват престола в Армения до 428 г., когато страната губи всички белези на държавен суверенитет и в двете си части, на които е разделена след 387 г. между Рим и Персия. И както често става в такива повратни за един народ исторически моменти, падналият меч е бил заменен с перо и слово. Католикос Сахак Партев (389-439) вдъхновява Месроп Мащоц (362-440) за създаването на арменската азбука и превежда Библията на арменски. Същевременно група техни ученици (Мамбре, Давид Непобедими, Егише, Йосеп, Езнак, Моше и др.) са изпратени на Запад да се подготвят за превод и ползване на богослужебните книги. Един от тях е и Мовсес Хоренаци (Моисей Хоренски). Редом с богослужебната литература се създава и светска книжнина, сред която водещо място заемат трудовете по историография. Фактът, че по това време западноримската историография е в упадък, а източната (византийската) все още търси своя нов образ, прави V в. - век на арменската историография. Редом до М. Хоренски като основоположници на арменската християнска историографска традиция стоят имената на Агатангел, Фавстос Бузанд, Егише, Лазар Парпеци, а по-късно Себеос, Анани Ширакаци и др. В съчиненията на тези автори нееднократно се появява българското народно име, но най-рано то се споменава у М. Хоренски. Какво ни казва съвременната историческа наука за него и съчинението му "История на Армения". Той е роден около 410 г. и според "Хронографа" на Самуел Анеци (XII в) почива в 490 г. Първоначално се учи при католикос Сахак и Месроп Мащоц, а когато последните решават да дадат окончателна редакция на Септуагинтата на арменски и М. Хоренски заминава с другите даровити мъже на Запад да се подготви за делото. Първата спирка по пътя към Александрия е Едеса и там той вижда прочутия Едески архив. Н. Емин допуска, че в Ниневийския архив на партиянските царе все е останало нещо от архива на Селевкидите, въпреки пребазирането на една част от архива в Екбатана [Ездра 6:1-2; ПЕздра 6:23]. Мар Абас Катина взема материалите за своята история именно от Ниневийския архив на партиянските царе и ги оставя в царския архив в Низибин. По-късно целият Низибински архив е пренесен в Едеса. Там е прибран и храмовият архив от Синоп Понтийски. Дори "Храмовата история" от Ани на Ефрат е свързана с Едеския архив. Автор на първата ѝ част е жрецът Олимпий (Олюмп). Тя обхваща времето до II в. Втората част е писана от Бардацан (154-222) - жител на Едеса. Сходствата на даваните в "Храмовата история" сведения, особено в първата ѝ част, с последните арамейски надписи и Страбон са толкова значими и то към времето на Арташес I (189-160 г. пр. Р. Х.), че арменските историци предполагат използването на общ източник от Страбон и Олимпий. Ако хипотетичният общ източник е съществувал, най-вероятен негов автор би бил царят-историк Артавазд II (55-34 г. пр. Р. Х.). По-подробно виж [Саркисян Г., "История Армении" Мовсеса Хоренаци, Е., 1991 г.; Хоренаци М., История Армении, Е., 1990 г., с. XXXII и др.]. Този единствен архив ползван от М. Хоренски е бил достатъчно стар и достоверен в съхраняваните свидетелства, за да

постави на изпитание скептицизма ни относно надеждността на изворовия материал. В цялото си съчинение М. Хоренски многократно се връща към проблема за архивните извори и в разказа си ги събира в Едеса, чийто архив несъмнено е бил от изключително значение за създаването на неговата история [Виж кн. II.10;27;38 и др.]. За Едеския архив пише и Евсевий Кесарийски, а и прочутата "Едеска хроника"(VI в.) най-вероятно пак от там черпи своето съдържание. След Едеса М. Хоренски заминава за Александрия. Не е изключено в Александрия да се е запознал със съчиненията на Кирил Александрийски или Олимпиодор. На път за Атина морска буря завлича кораба в Италия и от там през Гърция и Мала Азия М. Хоренски се прибира в Армения през 440 г., но не заварва между живите своите учители. В залеза на своя бурен и всецяло отдаден на народа си живот М. Хоренски е помолен от великия нахарар(княз) Сахак Багратуни да напише историята на Армения. Поръката М. Хоренски изпълнява в годините между 483-485. В първата част той излага легендарната история на арменския народ до Александър Македонски. Втората част, особено след Арташес I (189-160 г. пр. Р. Х.) вече има конкретни паралели в гръко-латинската историография [Виж напр. Полибий, Всеобщая история, СПб., 1994 г., кн. XXV,2,12;кн. XXXI,17,5-6]. Археологията също потвърди надеждността на изложените факти. Бяха открити каменните пирамидки с името на Арташес I, маркирали някога поземлените граници в Армения. Арменистите сочат като основни източници за написването ѝ: Мар Абас Катина - кн. II.1-9;"Хронологично седмъкнижие" на Секст Юлий Африкан (III в.), включващо времето от сътворението до 221 г. - кн. II.10-25.Към изворите на "Седмъкнижието" Н. Емин отново включва Едеските и Синопските архиви; Лебубна - кн. II.26-36;Олимпий и Бардацан - кн. II.36-66;Агатангел - кн. II.67-92 и т. н. Тази втора част завършва със събитията около покръстването на Армения и смъртта на първия християнски владетел на страната Трдат III(298-314). Там откриваме и най-дискутираните сведения за ранната българска история. Нека се опитаме да дадем отговор на възникналите проблеми като започнем на чисто. Двата най-важни въпроса са: 1)Имало ли е изобщо преселение на българи в Армения? 2)Ако е имало, кога е станало то във времето между II в. пр. Р. Х. и V в. сл. Р. Х.?

Укрепвайки северните граници, арменският цар Вахаршак се спуснал близо до владението Шарая в пасбища, наречени Горен или Безлесен Басиан - места, които впоследствие били заселени от преселниците Вехендур Булхар Венд (Вландур Булгар Вунд). По името на вожда им областта била наречена Вананд, а селищата на колонистите и до времето на М. Хоренски носели имената на неговите братя и потомците му [кн. II.6]. От съобщението не може да се направи извод за времето на преселението, но може да се провери имало ли е изобщо преселение като потърсим в Армения топонимични следи от именната традиция на древните българи. Вананд е девети гавар(кантон) в наханга(областта) Айрарат и е разположен в долината на р. Ахурян [Виж прил.№2]. Неведнъж тук се е решавала съдбата на Армения, за което ще става дума и по-нататък.

М. Хоренски пише, че планинската клисура, простираща се югоизточно от крайбрежието на Черно море и известна у античните автори с името Париадр вече се нарича Пархар [кн. II.6, Бел. 206], а областта в която Тигран II заселил пленените евреи е наречена Тух. Топонимът "Пархар" С. Глинка [История арменского народа, М., 1832 г., с. 159] предава като "Баркара/Пигария".

Й. Драсханакертаци посочва като рождено място на католикос Комитас I Алцекци(615-628) село Алцек в гавара Арагацонт, Айраратски наханг около Ечмиадзин и отново в същия район назовава селище с име Докс [История Армении, Е., 1986 г.].

М. Каланкатуаци съобщава, че в 825 г. арабите изстребили жителите на гавара Балк, а за място на събитията, разиграли се в 833 г., сочи областта Булхар в Армения [История страны Алуанк, Е., 1984 г.].

Абраам Кретацци дори в 1736/37 г. назовава селища с имена Докс, Тох, Паракар в Ечмиадзинския район [Повествование, Е., 1973 г., с. 194, 199 и др.].

Могат да се дадат и други примери, но и посочените са достатъчно доказателство за явни български следи в арменската топонимия. Ето защо няма изследовател, който да оспорва това свидетелство на М. Хоренски. Три глави по-нататък той мимоходом уточнява времето на преселението. То става при царуването на Аршак. В неговите дни възникнали смутове в клисурите на великата Кавказка планина, в "Страната на българите". Много от тях се отделили и се заселили "за дълго време в подножието на Кол, на плодородна земя, в обилни и хлебоносни места" [кн. II.9]. Казва се още, че Аршак е царувал 13 години; воювал е с понтийците и е оставил на брега на морето знак за победата си, мятайки копие с връх закален в змийска кръв от пешо положение в каменен стълб, който при втората понтийска война водена от Арташес бил хвърлен в морето. В тези и други податки следва да потърсим функциите на "terminus ante quem non!" и "terminus post quem non!" за въпросните събития. Тук е полезно да направим поне две предварителни бележки. М. Хоренски е един от малцината ранносредновековни историци, обръщащи специално внимание на хронологията и периодизацията като белег на всеки достоверен оригинален исторически разказ [кн. II.82]. Редица хронологични локализации в съчинението му доказват точното разполагане във времето на историческото действие (Кир-Нектанеб-Арташес напр. кн. II.13). Дори когато се наложи да напусне в хода на разказа хронологията, М. Хоренски прави изрична уговорка за отворената скоба. Изследователите му наричат разгърнатата във втора и трета книга хронологична система "сърцевина и хребет на повествованието". Даже в анахронизмите те виждат "продукт на хронологичната система". Втората бележка се отнася до изворите. М. Хоренски дава предпочитание на гръкоезичните извори, въпреки че повече сведения за Армения съдържали "халдейските" и "асирийските". Още в началото историкът заявява: "Гърция е майка и кърмилница на всички науки"[кн. I.2]. И макар, че нерядко М. Хоренски е принуден да гради арменската династична линия, съгласувайки я с тази на

партянските, персийските царе и римските императори, в крайна сметка без изключение всички арменисти посредством античните автори "окачват" възловите събития от арменската история на християнската летобройна система и спрямо тях, използвайки събитийната природа на историческото, разполагат останалите факти. Границите на действителния исторически разказ обхващат времето от царуването на Селевк I Никатор (312/311 г. пр. Р. Х.) до смъртта на Сахак Партев и Месроп Мащоц (439/440 г.). Тези особености имат пряко отношение към поставянето и тълкуването на интересуващия ни въпрос. И така, след като се убедихме, че племенна група от древните българи е мигрирала в Армения, остава да уточним кога е станало това. Едва ли има сериозен историк, който би отпратил почти в легендарния спектър на историческото време събитие, на което самият той и неговите съвременници са били свидетели, а М. Хоренски и не пише за случилото се като свидетел. Ето защо да се поставя преселението в V в. е меко казано несериозно. Преселението едва ли е станало и в края на IV в. Твърдо установен факт е, че в 387 г. Теодосий Велики и Шапур III се споразумяват и разделят Армения на римска и персийска зони на влияние. На запад в римската зона продължава да царува Аршак III, а на изток персите възкачват на престола Хосров IV Аршакуни (Вахаршак II). Границата минава през областта Вананд. Там скоро двамата съ-царе се срещнали в битка на полето Еревел/Еревеал [кн. III.46]. Една глава преди това обаче, М. Хоренски ни разказва интересна и многозначителна подробност. При разделянето на Армения от Хосров се отделили хора от "рода на Ванандците". Те не се присъединили нито към една от двете страни, а се оттеглили в гористите и скалисти клисури на Тайк - богата на крепости и замъци северозападна арменска провинция, разположена в долината на р. Чора и нейните притоци. Ванандците са представени като разбойници, срещу които Хосров IV и военачалникът Сахак осъществяват наказателна операция. Много от ванандците били избити, а останалите нито преминали в областта Халтик при гърците, нито се присъединили към Аршак, а потърсили убежище в Четвърта Армения на границата със Сирия. Царската войска ги прогонила чак до горното течение на р. Ефрат [кн. III.44]. По-късно, след смъртта на персийския цар Йездигерт, неговият син Шапук, упражнявал до момента властта над Армения, се прибира в столицата на империята. Тук е убит от царедворците на баща си. В създалото се междувластие Нерсес Чичракеци обединява голяма част от арменските нахарари и прогонват персийските гарнизони. Общоприетата оценка за участието на ванандци в тези действия М. Хоренски изразява така: "Тук всички ванандци се отличили със своята храброст" [кн. III.56].

Нека се опитаме историографски да изчистим тези текстове и да ги поставим в отношение към текстовете от втората книга на съчинението, а също и към свидетелства за събитията, почерпани от други извори. Първото, което бие на очи е, че хората, за които пише М. Хоренски са "от рода на Ванандците". Това може да значи само едно, че в случая терминът "Ванандци" има етнонимично, а не топонимично съдържание. Простичко казано, това не са били само жители на областта Вананд, а потомци "по род" на Вананд - сиреч българи. В подкрепа на

това е и фактът, че М. Хоренски ги отделя като особена група в арменското общество по онова време. Тези смели, готови да бранят с цената на живота свободата си хора са приемали само един достоен начин за общуване с други племена и народи - мирно заселване и равноправно съ-съществуване. Мирно заселване в Армения иска Вананд; мирно заселване при крал Дагоберт, а след това и в Пентаполис търси Алцек; мирно заселване в Керамисийското поле осъществява Кубер; вероятно мирно заселване в Онгъла е целял и Аспарух. Но всеки опит за посегателство над свободата и достойнството му е карало древния българин да се хваща за меч. Малък проблем тука е споменаването на Четвърта Армения. Известно е, че делението на Византийска Армения на четири части е установено с 31-ва новела на Юстиниановия кодекс от 18.ІІІ.536 г. Изследванията на Ст. Малхасян показват, че късни вставки в текста на М. Хоренски направени от преписвача са "Трета" и "Четвърта Армения", с което се е целяло по-ясна за читателя пространствена локализация на събитията. А "Първа" и "Втора Армения" са били известни още до V в., при това като единици със съвършено самостоятелно административно начало, различно от Юстиниановото [Хоренаци М., История Армении, Е., 1990 г., с. 226].

Но не би ли могло споменаването на българите също да е такава по-късна вставка на преписвача, което я прави анахронизъм? За такъв анахронизъм се обявява впитането на хазари и базили(берсили) в събитията станали при царуването на Вахарш(194-211). М. Артамонов дори смята, че берсилите биха могли да се идентифицират като местно племе ако не се споменаваха заедно с българи и хазари. Тогава биха излезли от ранната "анахронична" арменска историография [История хазар, Л., 1962 г., с. 131-132]. Известно е, че хазарите са били под властта на савирите, после на тюркютите и едва тогава излизат от вътрешността на страната Берсилия и се нахвърлят върху Кубратова България. Възможно, но по-малко вероятно е допускането, че арменската историография като авангард за европейската на изток по онова време, първа е регистрирала появата на хазарите - било подвластни на берсилите, било конфедеративно обвързани с тях. Възможно е също обвързаността на хазарите със "страната Берсилия", плацдарм за тяхната инвазия на запад, да е подмамила преписвача да постави в един ред събития от края на II и началото на III в. (хазарите редом с берсилите). Редно е да се отбележи и факта, че споменаването им е във вмъкнатото изречение ("а именно - хазари и базили"; кн. II.65). Но дори и така родена интерполацията се отнася само до хазарите, но не и до берсилите - становище към което се придържат изследователите на арменската историография в последно време. Ако хазарите се споменават само веднъж, то българите и базили(берсилите; по-късно племенната група "Берсула" във Волжска България) се споменават многократно от М. Хоренски. За българите е на лице и естествена етнонимна еволюция в повествованието. Ето защо при тях всяка интерполация е изключена. Този факт прави абсурдно допускането на В. Генинг и А. Халиков, че М. Хоренски вместо изтритото от историята име на извършилото някога преселението племе е посочил името на населяващото по него време района племе. В подкрепа на тезата, че е

изтекло доста време докато колонистите "Вландур Булгар Вунд" станат "ванандци", говорят и следните факти съхранени в други исторически извори. Запазената в преписи Престолна грамота на арменските нахарари (Гахнамак) от средата на V в. отрежда седемнадесето място на рода Ванандаци измежду всичките 70 нахарарски рода. След като първите 10 рода са били смятани за старши и са имали "прилепени" длъжности, неотнимаеми функции в системата на общественно-политическия живот, можем да си представим колко време е било необходимо, за да заеме преселническият род челно място в изключително консервативната система йерархизираща арменската аристокрация.

Втори факт запазен у Егише - един рядко достоверен автор, описващ събития, в които сам е участвувал. По поръка на иерей Давид Мамиконян Егише описва борбата на арменския народ за запазване на христовата си вяра. През 449 г. персийският цар Йездигерт II(438-457) издава указ да се преустанови изповядването на християнството в страната. Армения, Грузия и Албания отказват да се подчинят. Решението е взето от събора на епископите, събрали се в Айраратския гавар да обсъдят царския указ. Между тях е и Гад - епископ на Вананд. Година по-късно започват бойните действия между въстаниците и царската войска, но сред християнските сили настъпват разногласия. Колаборационистите се групират около Васак Сюни, а начело на непримиримите застава Вардан Мамиконян. Византия не е в състояние да окаже помощ на християнските сили. Само хоните от Северен Кавказ удържат на думата си и разкъсват персийските сили, насочени срещу Вардан с дълбоки набези на юг в самата Персия. За втория сблъсък с персите В. Мамиконян събира войските си в Арташат. Формират се четири полка: I-ви полк се командува от княз Арцруни; II-ри полк от Хорен Хорхоруни; III-ти полк е поверен на Татул Ванандаци; IV-ти полк оглавява самият спарапет Вардан Мамиконян. На 26.V.451 г. в Аварайрското поле на брега на р. Тлмут - приток на р. Аракс, се строят противниците за решително сражение. Силите са неравни. Прочутата Аварайрска битка завършва с поражение за християнските сили. В битката загиват девет велики нахарара с 287 свои подчинени и още 740 редови бойци. Арменската историография отбелязва, че в този ден 1036 християни вписват имената си в книгата на живота, а арменската църква ги обявява за светци. Оцелелите след битката въстаници следват опита на ванандци и се оттеглят през Вананд и владенията на рода Димаксеан към Тайк и непристъпния Пархар. Пленената арменска аристокрация е отведена с "царски окови" и затворена в Нишапур. Между пленниците трима души са от рода на Татул Димаксеан, а от рода Ташрац се назовава изгнаник с име Врен(Брен) - име познато сред келти и българи. На 25 число от последния месец в Нишапур са екзекутирани шестима свещенослужители. Един от тях е Левонд от с. Инджеванк - "иерей от Вананд". В събитията Егише участвува като войн и секретар на Вардан Мамиконян, а съчинението си създава между 458-464 г. при съвсем пресни впечатления. Консултиралите ме арменисти бяха единодушни, че името "Татул" е необичайно за арменската именна система. В същото време, макар и като архаично, в различни свои модификации то и до днес се среща в българската именна система. Като

прибавим към това етнонима "Ванандаци" заключението може да бъде само едно. Ако относно българската етническа принадлежност на родовете Брен Ташрац и Татул Димаксеан все пак можем да храним някаква резервираност, то българското присъствие в Аварайрската битка чрез командувачия III-ти полк Татул Ванандаци и включените в полка ванандци е несъмнено. За да спечелиш такова високо доверие и ранг освен всичко друго е необходимо и... време [Виж Егишэ, О Вардане и войне армянской, Е., 1971 г.; Също - Еремян С. Т., Народно-освободительная война Армян против персов в 450-451 г., Вестник древней истории, кн. 4/1951 г.]. Обикновено родната историография обръща внимание на други два текста от съчинението на Егише. В първият се съобщава, че хонът Еран със съгласието на царя на Баласакан изтребил персийските гарнизони в Албания и в набега си стигнал чак до гръцката страна - разбирай малоазийските граници на Византийската империя. След това с огромна плячка се оттеглил, а персите наказали за набега царя на Баласакан. Като подбудители на експедицията не без основание били заподозрени и част от арменските нахарари [Егишэ, Цит. съч., с. 121].

През 454 г. Йездегерт II организира поход срещу страната на Кушаните. Егише свидетелствува, че "страх обхванал християните". Тогава един хон на име Бел, симпатизиращ на християните, "който с любов и желание се учил на техните истини", забегнал при Кушаните и съобщил за готвения поход. Той бил от царски род от страната на хайландурите [с. 127]. Това е вторият текст, в който се търси знак за българско присъствие. В интерпретациите си една част от нашите историци изхождат от презумцията, за хунския етнически корен на древните българи, а други ако и да не настояват за хунския ни произход, "пришиват" ранната ни европейска история към появата и движението на хунската вълна в Европа. Анализите си градят на изказаната от Маркварт хипотеза, че след като хайландурите се появяват при управлението на Врама(420-438) и изчезват с разгрома на хунската държава, то става дума за царската орда на хуните. Понятието "хон/хони" безкритично се превежда като "хун/хуни". Пренебрегнато е пояснението на преводача, че понятието "хони" по правило се използва като събирателно за обозначаване на планинските племена, населяващи Кавказ. И още като "хони" се определят хионитите и ефталитите, разорили през IV в. Кушанското царство [с. 178]. Но наименованието "хони" има своя корен в средноперсийското понятие "хион", с което са наричани варварите северно от р. Окс [Чичуров И. С., Византийские исторические сочинения, М., 1980 г., с. 86]. Във формата "гермихиони/ермихиони" понятието е известно като етноним на панонските авари. Среща се още в някои древнобългарски надписи и в "Именника". Родината на племената пренесли това наименование от Азия в Европа Хаусиг локализира в Согдиана. И тук Б. Улубабян предлага една много интересна идея. Той извежда понятието "хайландур" от келтското "hailand" - гориста, планинска местност. Жителите на планинските райони в Шотландия и до днес се наричат "highiandeur" [Каланкатуаци М., Цит. съч., с. 185]. При силния иранизъм в Армения не е изненада, че може да се възприема едно понятие като "хони" и с него

арменската историография, също както и персийската да бележи племената и народите от "външния свят" - варварите. И докато може да се дискутира къде по това време е била царската орда на хуните, след като е установено, че хунската вълна залива Северен Кавказ в последната четвърт на IV в. и в 420 г. ядрото ѝ вече се установява в Панония, то всички арменски извори твърдят, че българите са населявали клисурите на Кавказ редом с други местни и сарматски народи при това със свои рекрути в Армения. Типичният за българските племенни названия суфикс дори прави възможно допускането, че арменските историци наричат "хайландури" планинските българи, естествено изчезнали от погледа им увлечени на запад от вакуума, създаден след разпадането на хунската империя и вече известни там сред западните автори с други имена. Въпрос е дали не става дума за оттеглила се част от арменските българи. Точно в годините на Брама(420-438) Армения губи суверенитета си. Да си припомним, че според М. Хоренски заселването на арменските българи е било "за дълго", а не за винаги. Немалка част от тях вторично е мигрирала при своите в "Страната на българите". Те са идвали от народ, наричащ себе си с етнонима "хай/хаик" и "хайландури" би могло да значи и "арменски българи". Другата част от ванандците са останали и са споделили съдбата на арменския народ. Това са само предположения на един лаик и тук думата имат специалистите! При всички случаи обаче, без съмнение в края на IV и първата половина на V в. арменските българи и тези от Северен Кавказ са били в евангелизационния обсег на арменската църква и историята на ранното проникване и установяването на християнството сред българите следва да се преосмисли.

Но има и други податки, които ни позволяват още да "свием" възможните времеви граници за българското преселение в Армения. Наричат Фавстос Бузанд историограф на Мамиконяните. От неговата история на Армения са запазени книгите от III-та до VI-та. Те обхващат времето от царуването на Хосров II Котак(Карлик) до разделянето на Армения. За този период авторът пише като свидетел. Достоверността на неговия разказ се потвърждава и от факта, че предадените събития плътно кореспондират със запазените у Амиан Марцелин сведения. Независимо и далеч преди М. Хоренски Ф. Бузанд, когато изброява епископите към времето на разделението (387 г.) споменава Зоргуаз, епископ на Вананд, като изряден християнски пастир. И по-рано: Пап и Атанагинес, синове на католикос Иусик, били недостойни да поемат пастирския жезъл от десницата на баща си. Тогава цар Тиран изпратил четирима князе да поканят хорепископ Даниил, сириец по произход - ученик на Григорий Просветителя, да поеме функциите на католикос. Вторият от князете е Артаван - княз на Вананд [История Армении Фавстоса Бузанда, Е., 1953 г., с. 32]. И още по-рано: когато самият Иусик сменил на патриаршеския престол баща си Варганес, по нареждане на царя княжеска свита съпровожда Иусик в Кесария за ръкополагането. В групата е включен и Орот - княз Ванандски. За да получи гражданственост една естествено възникнала промяна в административното именуване трябва време, а при цар Тиран името

"Вананд" вече е било общоприето и князът на областта е бил наричан "княз Ванандски". Независимо коя от датировките за царуването на Тиран ще приемем (по последни изследвания между 338-350 г.), при всички случаи топонимът "Вананд" е бил в обръщение преди царуването на Аршак II(351-367)и Аршак III(378-389), в което време българските историци поставят преселението. Ако заселването попада в описвания от Ф. Бузанд период, защо той и дума не споменава за него, а ползува вече установени в резултат на заселването топоними? А и едва ли по това време Армения е била удобно място за мирно заселване след като там най-остро се пресичат противоречията между Рим и Сасанидски Иран. Шапук Дъголетни на два пъти (359 г. и 364-368 г.) организира мощни военни експедиции в Армения, като обезлюдява цели градове и откарва в изгнание по-голямата част от еврейското население на страната. За всички тези събития Ф. Бузанд пише подробно и ние ще се върнем на тях по-нататък. Но така или иначе изворите "снижиха" времето на българската поява в Европа до първата половина на IV в. и вече съвсем не звучи анахронично споменаването ни в латинския хронограф от 354 г. Тук хронологичните нишки сякаш секват и се губят.

В научно обръщение са поне още три извора, които свидетелствуват за българско присъствие в Европа от края на III в. и началото на IV в. Към тях историците се отнасят с различна степен на доверие. Първото споменаване се съдържа в аноним, преписван на Методий Патарски (поч. 311 г.). Съчинението е озаглавено "Откровения на св. Методий" (Revelationes S. Methodii). Времето на написването му не е установено със сигурност. Отбелязването на сарацинските завоевания карат някои изследователи да го датират към края на VII в. [Цоневски Ил., Патрология, С., 1986 г., с. 174]. Други автори обръщат внимание на последната, същински есхатологична част от съчинението. В появата от североизток ("Етревската пустиня") на все нови племена и народи преписвачите са виждали сбъдването на предсказанието за края на света и тази последна част е била "обновявана" с имената на новопоявилите се племена. Тук вече познавачите смятат, че очистен от тези осъвременяващи вставки, текстът може да се отнесе към IV в. В библейско-генеалогичен план, там българите се определят като семити - потомци от дъщерите на Лот и са наречени "синове Амонови". Този пасаж по-скоро свидетелствува за историко-географските и етнографските представи на анонимния автор и почти няма значение за хронографирането на събитията. Към него ще се върнем по-късно.

Текстът на ранносредновековния арменски географски трактат "Ашхарацуйц" за пръв път е публикуван в 1683 г. и по-късно в 1698 г. Европейската наука се запознава с него чрез латинския му превод от братя Вистон издаден в Лондон през 1736 г. След това, издание на трактата прави и големият френски арменист Сен-Мартен. И двата превода са по един единствен вариант, който К. Патканов не намира за най-добрия. От този първоизвор в споменатите издания попада един интересен фрагмент. Описанието на Европейска Сарматия започва така: "Сарматия се намира на изток от Загурия, т. е. от германските българи..." [Патканов К., Изъ новаго списка географіи приписываемой Моисею Хоренскому, ж. МНП, г. ССХХVII,СПб., 1883 г., с. 26,бел.№3].

Във всички по-късни издания този фрагмент е заменен с безконфликтното "на изток от Германия". Но това не дава отговор на въпроса кога и как в преводите на Сен-Мартен и братята Вистон са попаднали "германските българи"? Те могат да бъдат свързани поне с три други свидетелства: легендарното свидетелство на Авентин от Мелк, че владетелският род на Бавария Балгер имал български корен; със свидетелството за преселването на Алцековите българи при крал Дагоберт (632 г.); или ако дадем право на обосноваването от Киперт в записка пред Берлинската академия на науките (1873 г.) становище, че Европа, Африка, Арабия са описани по гръцки автори от III(IV)в. и със самото това да допуснем българско присъствие в най-западните дялове на Сарматия още на границата между III-IV в. в. В трактата К. Патканов открива влияние и на Козма Индикоплевс, което значи че текстът е работен след първата половина на VI в., но големите административни промени в Персия в резултат на арабското нашествие не са отразени. На тези и други допълнителни основания Р. А. Габриелян доуточнява времето за създаването на съчинението и го свежда към първата четвърт на VII в. [Габриелян Р. А., Армяно-аланские отношения I-X в. в., Е., 1989 г.]. Добре, да отпишем от сметката варианта с манастирските хроники и легендите в тях. Съмненията към втората, Алцекова версия идват от възможността арменският географ в онова време да си е набавял така бързо сведения за събития ставащи на хиляди километри на запад, а и пребиваването на българите при крал Дагоберт е твърде кратко, за да даде основание на географите да го използват като топонимично определение.

В подкрепа на третата възможност са следните факти. Арменският автор признава, че създава съчинението си по Пап Александрийски, който в края на IV в. прави сбито изложение от Птолемей. Въпросната фраза е "прегърната" от Птолемеевия текст. Пап Александрийски или арменският автор са вмъкнали този пасаж, за да осъвременят Птолемеевия текст. Посочването на мястото, от където започва Сарматия и където са живеели "германските българи"-Загурия, прави възможна още една препратка. Загурия е била наричана областта зад Карпатите, а там в северните гънки на планината, както вече писахме по сведения на П. Дякон и Фредегарий, българите нанасят поражение на лангобардския крал Агелмунд в началото на V в. Много вероятно е българите да са били там още през IV в., гонени от настъпващите хуни, а използването на топонима "Загурия", който идва със славянската миграция, прави сигурен автор на добавката арменския географ. Остава една последна възможност. Да обявим, че се отнася до по-късни пояснителни текстове, които не особено добре подготвеният преписвач е вмъкнал в основния текст. През 1881 г. обаче е публикуван от отец Сукри нов списък на същия географски трактат, открит във Венецианската библиотека на мхитаристите. Голяма част от новите моменти в списъка се отнасят до българите, техните племенни наименования и миграцията им. Определено може да се твърди, че интересът на арменския автор (вероятно Анани Ширакаци) към българите е бил повишен. Не би могло да бъде и другояче след като е регистрирал българско етническо присъствие от чупката на Имеон

("народът Булх"); през Северен Кавказ ("Купи-Булгар", "Дучи-Булгар", "Огхондор/Woghchondor-Блкар", "Чдар-Болкар"); до западните граници на Сарматия (германските българи) - Виж прил.№3. Този народ той е познавал от ванандците в собствената му родина, знаел е за тяхното заселване от "Историята" на М. Хоренски и не е могъл да не се удиви от факта, че те са останали неизвестни за Птолемей, нещо, което му дава самочувствието на автор доизграждащ географската представа за света редом с авторитети като Пап Александрийски и самия Птолемей. Как иначе да се тълкува фразата след изброяването на българските племенни имена: "Тези названия са чужди за Птолемей" [Патканов К., Изъ новаго списка..., с. 29]. Като аргумент против ранното българско присъствие в Северен Кавказ се изтъква и мнението, че античните автори и по-специално Птолемей, добре са познавали региона, но не са отбелязали в трудовете си българите. Но Птолемей не е отбелязал и аланите. Египет също не е счел за нужно да ги спомене, а исторически е доказано, че в I в. те вече са били там. Така, че и българите може да са останали неизвестни за Птолемей, което отваря място за бележката в новия списък.

В последната си книга П. Добрев [Българи. Тюрки. Славяни., С., 1996 г., с. 130] използва и картографски материал за по-точното хронографиране на българското присъствие в Европа. Отпечатаните в приложението три карти с коментар от редактора на книгата П. Гогов са същите, които Г. Ценов през 1910 г. представя на научната общественост у нас. Те са подбрани измежду запазените най-стари карти на света, публикувани от Конрад Милер в Щутгарт [Die altesten Weltkarten, 1895]. За нас най-голям интерес представлява картата от "Рис. 87а"[Виж прил. №4]. Картата е изписана по ръкопис на бл. Йероним(347-420), съхраняван в Британския музей. Специално се упоменава, че тя е копие от карта "чертана" от Евсевий Кесарийски(264-340). Бл. Йероним прави превод и преработки на хрониките на Евсевий между 379-381 г. Освен тях с някои допълнения той превежда библейско-географския указател озаглавен "За разположението и имената на библейските места/De situ et nominibus locorum hebraicorum, PL,t.23,col.859-928", съставен от епископа на Кесария около 320 г. Независимо кой от двамата, Евсевий Кесарийски или бл. Йероним, е вписал българското име в картата на Европейска Сарматия вече сме в годините между 320-380.Но това са най-малко 30 години преди установяването на хуните в Панония, южно от която е поставена България. "Анахроничните", по думите на М. Артамонов, арменски източници изведнъж се оказват доста точни и добре съгласувани с гръко-латинските свидетелства. От всичко, което изчетох, проверих и се опитах да синхронизирам следваше само едно, че в първата половина на IV в. българите вече са се били трайно установили в Северен Кавказ и Армения, а в третата четвърт на IV в. Централна Европа ги е видяла с очите си.

Вече си мислех, че не ми остава нищо друго, освен да се върна към "Историята" на М. Хоренски и там да търся допълнителни сведения, конкретизиращи времето на българското преселение в Армения, когато попаднах на още два интересни факта. Акад. Я. А. Манандян,

изследвайки главните пътища на Армения според "Tabula Peutingeriana" стига до извода, че станционните пунктове в Армения са носили имената на областите, в които се намират и обслужват. Между тях се споменават "Banantea", "Arachia" [срв. "Archene" у Plin., Nat.Hist., VI,31,1-3] и "Artaza" [Манандян Я. А., Круговой Путь Помпея в Закавказье, ВДИ, кн. 4/1939 г., с. 81.Още в - Главные пути Армении по "Tabula Peutingeriana", Е., 1936 г., с. 57,108-112,150-151,239 и др.; Също - О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э. - XV в. н. э.), Е., 1954 г., с. 138-139]. Интересуващата ни станция е била разположена в Горен Басиан и е изписана като "Barantea". Я. А. Манандян я чете "Banantea" с пояснение, че отговаря на древноарменското "Vanand" - в род. пад. "Vanandeaу". Без колебание споменатите станции и области той идентифицира с "Вананд", "Харк" и "Артаз". Но това значи, че когато са били създавани Певтингеровите таблици (вт. пол. на II в. - нач. на III в., с окончателна редакция в IV в.) областта Вананд вече е носила своето българско име. Тази датировка твърдо отнася първото българско проникване в Европа към сарматската епоха и съвпада със свидетелството от "Именника на българските канове", че началото на българската държавност отгатък Дунава следва да поставим във втората половина на II в. Това обяснява защо Теофан Изповедник нарича Кубратова България "стара" и "Велика". Тя е била "стара" не само спрямо Дунавска България, но и с продължителното си съществуване, макар и в различни конфигурации с преминаващите племена и народи. А що е величие византийските автори са знаели по-добре от нас, за да я нарекат "Велика".

И последен факт. Партянският владетел Вологес I успял да отстрани наложения от Рим на арменския престол Радамизд (52-58) и да възцари по-младия си брат Трдат. Това е достатъчен повод за нова война между Рим и Партия. От римска страна имп. Нерон възлага военните дела в Армения на Домиций Корбулон, легат на Кападокия и Галатия. Той започва бойните действия с два легиона (III Galica и IV Ferata) и помощни войски. Конфликтът обаче се затяга и едва през 59 г., след ангажирането на Партия във война с Хиркания, Д. Корбулон възползувайки се от ситуацията стремително се насочва към вътрешността на Армения. С огромни загуби завладява крепостта Воланд. Достига до Арташат. Градът е превзет без бой, но Корбулон заповядал да бъде сринат до основи. Следващата цел на похода става Тигранакерт. Жителите на Тигранакерт се готвели за упорита защита. Първенците се съвещавали в центъра на града за необходимите мерки по защитата. Тук античните автори виждат пръста на съдбата, че в този момент Домиций Корбулон, раздразнен от готвената съпротива, заповядал да обезглавят един пленен мегистан и с балиста да изпратят главата му в обсадения град. Главата паднала сред събранието на първенците и това решило съдбата на града. Там през 60 г. е коронясан като римско протеже Тигран VI(59-62). Тези събития като нещо добре известно в онова време ни разказва Секст Юлий Фронтин в своя "Стратегикон" [Стратегемы, ВДИ, кн. 1/1946 г., с. 256]. Името на мегистана той предава като "Ваданд". А. Г. Бокщанин [Парфия и Рим, М., 1966 г., ч. II,с. 194]го превежда като "Ванад", а К. В. Тревер коригира четенето на "Вананд". Че

обезглавеният не е бил етнически арменец сочи титлата му "мегистан"(MEGI_TANEC) - партиянска, означаваща потомствен вожд на племе. Но сред партиянските имена най-близо стоящо до въпросното име е "Вонон" и то срещашо се само веднъж в династичните им генеалогии, докато близостта с превърналото се в наш етноним име "Вананд" е очевадна. Този факт сам по себе си би могъл да се обясни и със случайно съвпадение ако нямашме сведения, че във II-III в. римляните вече са знаели за арменската област "Вананд" и интегрираните в арменското общество нейни жители. Интеграцията им обаче не е преминала в асимилация и при запазена родово-племенна организация те са вземали участие в общите действия за защита на страната. А това, че титлата е партиянска се обяснява с факта, че по това време Партия задава нормата за оценка от римската историография на всички появяващи се от изток племена.

АРМЕНСКИТЕ БЪЛГАРИ - ХРОНОТОПЕН КЛЮЧ КЪМ НАЙ-РАННАТА БЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ -II ЧАСТ

И сега вече не ни остава нищо друго освен да се върнем към свидетелствата на М. Хоренски. Ако изследователите единодушно определят Ф. Бузанд като историограф на Мамиконяните, то М. Хоренски безспорно е историографът на Багратидите. В това си качество той е описал много старателно ролята, която са играли членовете на рода в арменската история. По предание и исторически свидетелства родът Багратуни са с еврейски етнически корен, а едва ли евреите могат да бъдат подозирани в липса на чувство за родова принадлежност и историчност. Известно е, че след Вавилонския плен, завърналите се в Йерусалим евреи, по религиозни подбуди вземат мерки за отлъчване на друговерците, попаднали в юдейското общество по пътя на етнически смесените бракове [1Ездра 9 и сл.; Неемия 13]. Следейки чистотата на родословието си, евреите добре са знаели предците си. В Йерусалим дори е имало специална палата за изследване генеалогииите, особено на левитите. Пазените в храма таблици са унищожени едва при Ирод I.Тази ситуация ни позволява да допуснем, че М. Хоренски е ползвал сведения за историята на рода Багратуни, предоставени му от поръчалия изследването Сахак Багратуни, а историята на Багратидите със сигурност след I в. пр. Р. Х. е неразделна част от арменската история. Тук нека отворим скоба и да използваме една особеност на човешката памет. Ние можем да забравим точното датиране на една или друга случка, но не и основните в ценностно отношение факти, с които тя е била свързана по време, място и причина. Тази особеност се носи от събитийността като същност на историческото, редом с хронологичността. Хронологизмът предполага отговор на въпроса - "Кое след кое става?"; а събитийността - "Кое редом с кое става?" Едното възплъщава природата на историческото време, другото - феноменологичната интензивност, насищането на историческото пространство с факти-случки за определен отрязък от това време. Защо разказвам всичко това? Защото по правило текстовете в арменската историография, които се отнасят до българите, са съвместени с текстове за еврейското присъствие в

Армения. Валаршак строил храм на Слънцето, Луната и предците. Той кара потомъка на Шамбат - Багарат да остави юдаизма и да се поклони на идолите [кн. II.8]. Веднага след това идва свидетелството за българското преселение в Армения и разказът по Мар Абас Катина завършва с описание на следното събитие. При Аршак двама от синовете на Багарат били посечени, защото отказали да се поклонят на идолите. Авторът ги нарича последователи на Ананий и Елеазар. Останалите от рода Багратуни се съгласили да не обрязват децата си и в събота да ходят на лов и война. Аршак забранил на другите нахарарски родове да дават жени за съпруги на Багратидите [кн. II.10]. Репресии срещу евреите са отбелязани и при Тигран II. Багратидите отказали да пренасят жертви на идолите. За този отказ Асуд загубил езика си. Останалите се съгласили да вкусят от идоложертвеното и свинското, но не се съгласили да пренасят сами жертви. Царят ги отстранил от командуването на войската, но не и от венценалагането. Йованнес Драсханакертци също пряко свързва тези събития. Той ни съобщава, че при управлението на Аршак някои от евреите, живеещи в Земята на българите, която се намира в клисурите на Кавказ, се отделили и се поселили в подножието на Кол. Двама от тях били подложени на мъчения и за това, че не се поклонили на идолите, били посечени. Етническото съществуване между евреи и българи е отбелязано не само от арменската историография. Теофан Изповедник пише: "На източните брегове на Меотидското езеро зад Фанагория, освен евреи живеят много народи. Зад това езеро над Куфис... се намира старата Велика България и живеят съплеменните българи и котраги". Причините за миграционното движение на еврейската общност към Армения и вътре в нея са добре описани от античните автори и се интерпретират без съществени различия от съвременните изследователи.

Според преданието, родоначалникът на Багратидите се появява в Армения още във времето на Вавилонския плен. Легендарният арменски цар Паруйр (Храчеа) помолил вавилонския цар да му отстъпи един от пленените евреи на име Шамбат, от който са и Багратидите [Каланкатуаци М., Цит. съч., с. 24]. Й. Драсханакертци също привежда свидетелство на Мар Абас Катина, че Багарат е от Давидовия род. Вън от легендите обаче, фактите са следните. Разширяването на Армения при Тигран II Велики (95-55 г. пр. Р. Х.) и в превръщането ѝ в трета военно-политическа сила на Стария свят е отбелязано от почти всички историци. Страбон ни съобщава следното: "Усилил се до такава степен той (Тигран Велики - д. м.) основал град, който нарекъл Тигранакерт и заселил там жителите на 12 елински градове разорени от него" [Strab., XI,14:15]. Йосиф Флавий конкретизира: Арменският цар Тигран обсаждал Клеопатра в Птолемаида. Тя се старала да го отклони с молби и подаръци, но Тигран сам вдигнал обсадата поради нахлуването на Лукул в Армения [Флавий Й., Йудейская война, Минск, 1991 г., I.5.3., с. 48]. Тигран Велики обсажда Александра Саломея/Салина (76-67 г. пр. Р. Х.), дъщеря на Александър Янай. Пленените евреи са заселени в Армавир и Вардгес. У М. Хоренски събитията са отразени в кн. II.14,16,65 и кн. III.35. Освен това най-мащабно преселение обхванало, по думите на римския историк Апиан, около 300000 души, осъществено е още едно по

времето на Артавазд II (55-33 г. пр. Р. Х.) - син на Тигран Велики. Във връзка с борбите за първосвещенство в династията на Хасмонидите между Аристокл II (67-63 г. пр. Р. Х.), Хиркан II (63-40 г. пр. Р. Х.) и Антигон (40-37 г. пр. Р. Х.). Й. Флавий е описал и второто пленяване. Походът срещу Палестина е партиянски, но като съюзници в него са участвували и арменски войски. Съхраненото арменско предание за Хиркан е едно от доказателствата за арменско участие в похода. Също и фактът, че елинизираниите евреи от Сирия и Месопотамия заселени при Тигран II се християнизират, а доведените при Артавазд II палестински евреи преселени в гр. Ван - съхраняват старата си вяра. По свидетелства на И. А. Орбели дори до началото на ХХ в. ванските селяни считали за евреи жителите на гр. Ван. Второто заселване става в 40 г. пр. Р. Х. и е описано от М. Хоренски в кн. II.19 и кн. III.35. Събитията са отразени и от Ф. Бузанд [кн. IV.55]. В изследванията си Г. Саркисян [Тигранакерт, М., 1960 г., с. 40] стига до извода, че далеч по-незначителни преселвания е имало и преди Тигран II Велики. Към неговите аргументи може да се добави и свидетелството на Апиан, че след присъединяването на Селевкидска Сирия към Армения за наместник там е бил назначен Багарат. Още по-ценно е това свидетелство, защото идва от римски, а не от арменски историк. Има и епиграфски данни за еврейската миграция на север. Историчите са единодушни, че първите евреи, заселили се по Северното Причерноморие, са преминали през Кавказ. Те са ползували гръцки, за което свидетелствуват надписите от Пантикапея, Анапа, Олбия и най-старият със сигурност е от 42 г. сл. Р. Х. Агиографът Епифаний (кр. на VIII в.) дори говори за посещение на ап. Андрей при евреите от Синоп. Съчинението на М. Хоренски е и с два оправдани недостатъка. Има моменти, в които той "патриотизира" разказа. За Й. Флавий например партияно-арменският поход на юг се води от партиянския сатрап Барзапран, който дава властта на Антигон и отвежда Хиркан във Вавилон. У М. Хоренски инициатор на похода е Тигран II. Войската е армено-партиянска и се води от нахарара Барзапран Ршуни. Това "патриотизиране" обаче, не възпрепятствува нашето изследване. Вторият недостатък е в склонността му да концентрира мащабни събития около царе с ореол в арменската история. По правило това става при съвпадение в имената на царстващите особи и без да се нарушават хронологичните граници на големите исторически периоди (макроси), описани в отделните части на произведението му. На това обръща внимание и Г. Саркисян. М. Хоренски си позволява да представи съвкупност от факти като монолитен факт от един източник само в случаите, когато отделните факти са съгласуващи и допълващи се [Хоренски М., Цит. съч., с. XX]. Този втори тип деформации най-често се наблюдават за времето I в. пр. Р. Х. - I в. сл. Р. Х. или в персоналии от Тигран II Велики (95-55 г. пр. Р. Х.) до Трдат I (58-59 и 62-107 г. сл. Р. Х.). След отстраняването на Аршак II (345-367) от престола с измама и до възцаряването на Пап (369-374) персийската войска на два пъти навлиза в Армения и отвежда със себе си в плен голям брой градски жители. Ф. Бузанд превежда явно завишената колосална бройка от 262000 семейства, по-голямата част от които евреи. Г. Саркисян смята, че евреите не са били повече от 100000 души. Най-масовите депортации са

станали между 364-368 година [Бузанд Ф., кн. IV.12-13;Хоренски М., кн. III.27]. Ф. Бузанд и тук прави интересна бележка - в тези размирни години страната Ког(Кол, Кох) останала вярна на арменската династия и предала съкровищата и крепостта Даронк на Пап. Това е същата "страна", част от която е и областта Вананд.

По този начин са поставени възможните рамки на българо-еврейското съжителство в Армения: от Тигран II до Пап. От текстовете може да бъде извлечена информация, която още да свие тази рамка. Репресиите срещу евреите са били религиозни и са целяли да им се наложи култово-обредна система (покланяне на идоли, принасяне жертви на идоли, вкуване на идоложертвени приноси и пр.), която е чужда както на юдаизма, така и на християнството. Явно, че тези неща са могли да стават само в дохристиянската история на Армения. И още нещо - ако легендарният родоначалник на Багратидите Шамбат съвсем си подхождат със сумарно представящият арменската династична традиция Валаршак; то както Тигран II Велики, така и назначеният от него наместник на Селевкидска Сирия Багарат са съвсем реални исторически личности, в което ни уверява свидетелството на Апиан. Това, че синовете на Багарат са били репресирани, поставя събитието по близо до долната граница - след Артавазд II (55-34 г. пр. Р. Х.), отколкото до горната при вече споменатите събитийни проекции: обезглавяването на мегистана Вананд (60 г. сл. Р. Х.); появата на топонима "Вананд" в Певтингеровите таблици (II-III в.); покръстването на Армения (около 301/314 г.). Единственото, което още можем да направим е да приложим логическата операция "ограничаване". В посочения интервал от време се търси арменски цар на име Аршак царувал 13 години, воювал с понтийците. Името "Аршак" е синоним на партянско присъствие. При М. Хоренски останалите династични линии - на Оронтидите и Арташесидите - са претопени в линията на натурализираните в Армения партянски Аршакиди. Всички партянски царе редом със собственото си име са носили и името "Аршак". Общоприето е, че Трдат I утвърждава партянските Аршакиди на арменския престол и натурализира династията в Армения. Дори да не изключим християнския период като възможно време на българското преселение равносметката е следната. От всички достъпни ми прегледани хронологии на арменските царе като собствено, родово или прякор името "Аршак" са носили: Артаксий II Аршам/Аршак (33-20 г. пр. Р. Х.); Аршак (35-41); Хосров I Аршак (222-252); Аршак II (345-367); Аршак III (378/81-389). Към изказаните съображения за невъзможността преселението да е станало при някой от християнските владетели на Армения с името "Аршак", може да се добави и фактът, че М. Хоренски ги включва в конкретни събития на други места в своя разказ [Виж напр. кн. III.27 или кн. III.46]. В дохристиянския период цар с името "Хосров" и баща "Трдат" е Хосров I Аршак, но и той е отбелязан като петнадесети по ред цар на Армения с проблемите, които има след узурпирането на персийския престол от Сасанидите, а и управлението му е продължило поне 30 години [кн. II.58]. Остават първите двама. Събитията около тях са ясни, тъй като периодът е богато отразен от римската историография.

След блестящата победа на Сурен над Крас (6.V.53 г. пр. Р. Х.) арменският цар Артавазд (55-34 г. пр. Р. Х.) вече не е имал какво да избира и се присъединява към триумфиращия партиянски цар Ород, като дава дъщеря си за съпруга на партиянския принц Пакор. Подкрепя с войска напредването на Пакор в Сирия. През същото време за пореден път в Рим се решава въпросът за властта. Цезар отстранява Помпей, след което самият той е убит. Октавиан и Антоний воюват срещу републиканците и т. н. Едва в 39 г. пр. Р. Х. Вентидий Бас нанася поражение на Пакор, убива самия принц и спира партиянската експанзия. На изток срещу Партия в 36 г. пр. Р. Х. се появява и Антоний със 100000 войска и обсадна техника. Той води бойните действия, меко казано, с неуспех. Губи 35000 бойци и се оттегля в Александрия. Злобата му се излива върху Артавазд II, когато в 34 г. пр. Р. Х. навлиза в Армения; оковава явилния се при него арменски цар; устройва си с негово участие незаслужен триумф в Александрия; подарява го на Клеопатра и след три години го ексукутира. Това недостойно поведение на Антоний Тацит осъжда с думите "scoelus Antonii". Синът на Артавазд II - Артаксий/Арташес II (33-20 г. пр. Р. Х.) се опитва да устои на римския натиск, но е разбит и бяга в Партия. Там престоява три години като цар в изгнание. През това време царят на Артропатена с благословията на Рим се опитва да овладее Армения, а Антоний зает в борбата с Октавиан е принуден да изтегли войските си на запад. Арташес II идва от Партия под името Аршам/Аршак [Виж Брюсов В., Летопись исторических судеб Армянского народа, М., 1918 г.; II-ро издание, Ереван, 1989 г.] и със спомагателни партиянски войски пленява царя на Артропатена, унищожава отслабените римски гарнизони и пълно възстановява независимостта на Армения. При стеклите се международни обстоятелства Армения живее цяло десетилетие (30-20 г. пр. Р. Х.) в мир - рядък случай в онези времена. В 20 г. пр. Р. Х. Август изпраща Тиберий да постави на арменския престол възпитания в Рим брат на Арташес II Аршак - Тигран III (20-6 г. пр. Р. Х.). Проримската партия в Армения организира убийството на царя и историкът завършва: "Армения се лишава от енергичен и силен цар" [История армянского народа, Е., 1980 г., с. 54]. Арташес II Аршак е последният забележителен представител на Арташесидите, династия, която след това бавно угасва в продължение на две десетилетия. Но той идва със своята власт от Партия и е първият исторически известен цар на Армения към чието име е прикачено името "Аршак/Аршам". Царува 13 години, от които 10 реално и в мир. Следват пет десетилетия, през които на арменския престол се изреждат поставеници на Рим с едно изключение - Аршак (35-41). След Арташес II Аршак престолът се заема от Тигран III, а от 5 г. пр. Р. Х. Рим набързо променя 6-7 свои довереници на арменския престол. Едва през 18 г. Зенон, синът на понтийския цар, приел името Артаксий III Арташес, по поръка на Тиберий е коронясан от Германик за арменски цар. Зенон успява да се задържи на престола до 34 г. През 35 г. партиянският цар Артабан III (12-38) налага, макар и за кратко, на арменския престол сина си Аршак (35-41). Събитията са отразени и от Тацит. Така се слага край на понтийското династично присъствие и политическо влияние в Армения. Аршак (35-41) е първият етнически

партиянин на арменския престол; единственият владетел само с това име в дохристиянската история на Армения при това отвоювал престола от понтийците. За кратко Рим отново взема надмощие и Армения последователно се управлява от ибериета Митридат(41-52) и Радамизд(52-58), за да седне на него през 58-59 г. Трдат I и след съгласието на Нерон окончателно да наложи Аршакидите на арменския престол. И така - първият арменски владетел, който идва от Партия с името Аршак; прочиства страната от римските гарнизони; царува 13 години, от които 10 в мир - време благоприятно за заселване - е Арташес II Аршак(33-20 г. пр. Р. Х.). Престононаследникът на Партия е втория монарх с името Аршак(35-41) седнал на арменския престол, при това пръв от всички Аршакиди. Той слага край на понтийското влияние в страната. Логиката на фактите налага единствено възможния извод - преселението на българите в Армения е станало във времето между царуването на Арташес II Аршак(33-20 г. пр. Р. Х.) и Аршак(35-41 г. сл. Р. Х.). Вероятно те са пресекали Кавказ в мирното десетилетие между 30-20 г. пр. Р. Х. Събитийното сливане на двамата монарси, нещо което, както беше посочено, М. Хоренски допуска и в други случаи, единствено удовлетворява всички предпоставени от изворите условия в полето на възможните решения.

Сумарният образ на цар Аршак от "Историята" на М. Хоренски напълно съвпада със събитията от посочения период: родственик на персийските (партянските) владетели; царувал 13 години; изгонил римските гарнизони от страната, а традиционен съюзник на Рим в източната му политика след Митридат VI Евпатор е Понтийското царство; ликвидирал и самото понтийско присъствие на арменския престол.

Известно е, че пак в този период управлява арменски цар, в чиято титла се е срещала и добавката "теос/бог". Това е внукът на Тигран Велики - Тигран III(20-6 г. пр. Р. Х.). От Рим той носи практиката да се обожествяват императорите, а това не може да не е пораждало конфликт със строгия монотеизъм на юдеите. Потърпевши биха били точно синовете на Багарат и Ванските евреи, а не елинизирани Арташатски евреи, които по-късно се християнизират.

Така идват на местата си: трагичният край на племенния вожд Вананд, обезглавен по заповед на Домиций Корбулон (60 г. пр. Р. Х.); мястото в историческото повествование на аланското нашествие отразено в кн. II.49-50 (72 г. сл. Р. Х.); появата върху Певтингеровите таблици (II-IV в. в.) на пътна станция и област Vanantea;та чак до Аварайрската битка, когато част от натурализираните и вече християнизирани заедно с арменския народ българи "от рода на Ванандците" взимат участие в борбата за вярата и независимостта на приютилия ги народ.

Нека потърсим археологическите, топонимичните, етнонимичните и други следи от присъствието на древните българи в Северен Кавказ. Да започнем с крачка назад. За времето, което ни интересува (I в. пр. Р. Х. - I в. сл. Р. Х.) историците описват в Северен Кавказ и прилежащото му предпланиние доминиращото присъствие на сарматите. Пръв Хераклид Понтийски използва понятието "сармати",

описвайки събития около 330-310 г. пр. Р. Х. Самото понятие е сборно и съдържателно покрива група ираноезични племена като с времето то губи етническия си смисъл и все по-често се употребява като историко-географско. В "Историята" на Полибий (179 г. пр. Р. Х.) вече срещаме сарматите, вплетени в политическата история на древния свят. Археолозите делят развоя на сарматската култура на три етапа: 1) ранносарматски (IV-II в. в. пр. Р. Х.), който сменя културата на Херодотовите савромати; 2) средносарматски (I в. пр. Р. Х. - I в. сл. Р. Х.) и 3) късносарматски (II-IV в. в. сл. Р. Х.). Битът и културата на сарматите са били изследвани, описвани многократно и почти без изключение изследователите обръщат внимание на съществените промени, които настъпват през средносарматския период. Появяват се ямни и нишови погребения с преобладаващо северна ориентация; черепният материал е с характерната за Памиро-Алтай, Хорезм и други райони на Средна Азия изкуствена цилиндрична деформация; появява се червеноглинеща излъскана керамика, близка до кушанската и пр. [Димитров Д., Цит. съч., с. 61]. Тези белези започват да дават облика на късносарматската култура като обичаят да се прави изкуствена черепна деформация се разсейва и губи при мигрирането на племената от изток на запад. За късносарматския погребален обред в Днестровско-Прутското междуречие В. И. Гросу [Хронология паметников сарматской культуры, Кишинев, 1990 г.] дава следните статистико-археологически данни. От изследваните 299 погребения в 254 случая трупополагането е на гръб с изпънати ръце и крака. В 90% ориентацията е северна с беден или почти без гробен инвентар.

Сходни резултати получават и нашите археолози, изследвайки древнобългарските некрополи в Добруджа. Археологическата идентичност на културите и писмените извори дават основания на А. Смирнов, В. Сиротенко, Ал. Бурмов и др. да обявяват древните българи за сармати. Историките, които отхвърлят тази теза, тъй като не могат да пренебрегнат фактите, приемат, че основните белези на културата си българите са взели от сарматите. Но доколкото въпросът е: не оказва ли влияние сарматската култура върху древнобългарската, а коя е причината за видимата промяна в самата сарматска култура след I в. пр. Р. Х., появява се и трета междинна хипотеза. К. Ф. Смирнов допуска проникването на хунска група в Северен Кавказ още през I-II в. сл. Р. Х. Антропологичният материал обаче и редица особености в погребалния обред карат С. Сорокин, В. Шилов и др. да отхвърлят тезата на К. Ф. Смирнов. Най-очевидният факт - липсва типичната за хунския етнос добре изразена монголоидност. Те допускат, че заедно с аланите, последните сарматски племена, мигрирали в Европа от изток, се появява и неидентифицирана етническа група от Средна Азия. Към това следва да добавим, че явно тази група се е ползвала с престиж и е респектирала с начина си на живот сарматските племена, за да приемат те трайно в културата си елементи от нейния бит. Изследвания върху погребалния обряд в посочения период водят Л. Г. Нечаева до аргументирания извод, че ако катакомбните погребения принадлежат на аланите, то нишовите могат да бъдат идентифицирани единствено с раннопроникнала българска група [Об этнической принадлежности

подбойных и катакомбных погребений сарматского времени в Нижнем Поволжье и на Северном Кавказе; В - Исследования по археологии СССР. Сборник в честь М. И. Артамонова, Л., 1961 г., с. 152-156]. Така далеч преди създаването на Салтово-Маяцката култура (VIII-IX в. в.) от българи и алани, археологическите материали "пришиват" една към друга техните първи стъпки на стария континент. Нека пак напомним, че от писмените извори "Именникът на българските канове" също поставя толкова рано (II в.) българите северно от р. Дунав, а самият период съвпада с войната (166-175 г.), която сарматските народ (алани, роксолани, язиги и др. варварски племена от Средна и Източна Европа) водят против Римската империя. Какво е останало от съжителството на алани и българи в Северен Кавказ?

Първ за аланите пише в 60-те години на I в. Лукан и ги споменава във връзка с похода на Помпей в Кавказ. По това свидетелство някои историци датират появата им в Северен Кавказ към I в. пр. Р. Х. Други изследователи приемат, че той изброява актуално наличните му племена и приемат за първо автентично свидетелство това на Сенека. За появата на аланите в Кавказ А. М. Ждановский фиксира годините между 49-68 сл. Р. Х. рамкирани от избухването на войната между аорси и сираки, и смъртта на Нерон сложила край на подготовката за поход срещу аланите. Със събития от I в. сл. Р. Х. ги свързват още Плиний Секунд, Дионисий, Й. Флавий и др. Аланите, в стъклоновения с местните племена, бързо "покриват" Долното Поволжие, Подонието и Северен Кавказ и разпространяват над тях етнонима си. Амиан Марцелин описва това по следния начин: "Те (аланите) малко по малко с постоянни победи изнурили съседните народи и разпространили над тях името на своята народност"[XXXI.2.13]. След хунския удар (370-375 г.) аланите се консолидират в Централното Предкавказие, етнонимът "алани" губи събирателния си характер, а с тези функции е натоварено хунското етническо име. Относително обособени, аланите просъществуват чак до татаро-монголското нашествие през XIII в. и с основните си етнически групи "ирон", "дигор" и "двал" по всеобщо мнение стават родоначалници на съвременните осетини. Не така единогодушни са учените за западните им съседи - балкарците. Общо 11 хипотези търсят етническите им корени. Те се разполагат в полето от прякото свързване на етнонима "балкар" с древните българи (В. Ф. Миллер, Н. А. Караулов, З. Н. Ванеев и др.) - до допускането, че нямат пряка етническа връзка с българите, а са етнически кипчаги, приели по топонимичен път етнонима "балкар" [Волкова Н. Г., Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа, М., 1973 г.]. Но че древните българи са били там - това никой не подлага на съмнение. Въпреки, че кавказкият расов тип не е хомогенен като квалификационна единица, а е съвкупност от варианти, след широки краниологични изследвания В. П. Алексеев поставя в една група балкарците редом с осетините, ингушите и хевсурите; докато аварците и чеченците смята, че са от друга популация на кавказкия расов тип. Археологическите обекти, датирани към ранното средновековие, пр. около селата Билма и Гижгита на р. Баксан, са били обитавани от богато уседнало население (V-X в. в.). Селищата са оброчени от типичните за българските фортификационни

похвати валове и ровове. Откритите черепи са с изкуствена деформация. В някои от погребалните ниши на стените има изсечени кръстове. След татаро-монголското нашествие планинското население "затворено" на около 1500 м. надморска височина в долините по горните течения на реките Черек, Чегем, Баксан, Малка и Кубан съхранява много от етнонимите и топонимите, отпращащи ни към първите векове на християнското летоброене. За това свидетелствуват грузинските писмени извори от XIV-XVI в. в. и първите руски пратеничества в Кавказ. В XVII в. една от планинските клисури по Горен Чегем носи името "Българската". Руски пратеници през 1650-1652 г. попадат при кабардинския феодал Зозоруки в местността "Болхар". Обитателите на високопланинските долини по теченията на споменатите реки векове са осъществявали връзките си с останалия свят чрез грузинците свани, мегрели и осетините-дигорци. Съседите им са ги наричали по различен начин: грузинците - "басиани" (не ставаше ли дума у М. Хоренски за българско преселение от клисурите на Кавказ в област с името Горен, Безлесен Басиан?); мегрелите - "алани"; самите наследници на аланите, осетините, ги наричат "асиаг"(иронците) и "яссон"(дигорците); за сваните те са "савиар". Дори в балкарския език е запазено обръщението: "Эй, эбзе!/Ей, алан!" Интересно е, че за тях съседите им не употребяват нито един тюркски етноним, а етноними от времето между I-V в. в. и ако изключим последния - "савиар" - всички етноними се побират във времето до I в. сл. Р. Х. Най-близкото население, осетините, ги наричат "аси/яси/язиги". Питам се, защо ли унгарският учен Л. Золтай(1927 г.) датира аналогични на откритите у нас в древnobългарските некрополи край Нови Пазар, Търговище, Бдинци, Хитово, Разделна фибули, браслети, набори маниста и други предмети към времето на сарматите-язиги [Виж Szlavok-Protobolgarok-Bizanc,Szeged,1986,с.133;Въжарова Ж., Славяни и прабългари, С., 1976 г., с. 270 и сл.]? В началото на християнското летоброене язигите населяват териториите северно от Долния Дунав. Птолемей ги нарича "язиги-преселници", а във вт. половина на II в. по Долния Дунав за пръв път се появяват аланите. Редно е да си зададем въпроса - намират ли се тези факти във някаква връзка с изградената върху археологически материал теза на Л. Нечаева за ранно българско проникване по тези земи? До интересни резултати стига и В. А. Кузнецов [Аланские племена Северного Кавказа, М., 1962 г.]. Той обръща внимание на едно свидетелство за Хазария дадено от Ибн-Даста. Тази страна е обширна, - пише Даста - едната ѝ страна се опира до великата планина, в чийто най-отделени краища живеят Тулас и Лугар". В. А. Кузнецов интерпретира "Тулас" като "таулас" - буквално "планинци-яси", но мълчи за "Лугар". В централния, локален вариант на аланската култура се отчита и българско присъствие чрез археологически данни: котли с вътрешни уши; ориентирани на запад гробни камери; черепи с изкуствена деформация. Открили са и сарматски меч от I-II в.; солид от времето на Грациан(375-383); датирани малко по-късно грунтови могили с ориентация на северо-запад; метално кръгче със седем глави на соколи (V-VII в.); бронзова фигура на конник (VIII-IX в.) и др. Авторът обръща внимание също на особената планировка и фортификационна система на аланските селища в

Кабардино-Балкария. Те са структурирани около централен укрепен район най-често около хълм обграден с ров. Край цитаделата е разположено селището, обкръжено също с ров. В горен Кубан изчезват изнесените фортпостове и мащаба на стените измества рововете. В. А. Кузнецов прави и следното важно уточнение. Съседните народи се обръщат с етнонима "алани" към карачаевци, а с етнонима "аси" към балкарците [с. 123]. Кавказките алани дори в X в. се делили на четири племена като властта принадлежала на племето "Дуксас". В. Минорски го коригира на "Руксас", което значи "светли аси". Но какви са тези аси, независимо светли или тъмни, които са оглавявали аланската общност в Северен Кавказ? Изследванията на големия езиковед Г. Ф. Турчанинов [Виж Паметници писъма и языка народов Кавказа и Восточной Европы, Л., 1971 г., гл. III]стигат до много интересни за нас резултати. Той поставя най-близо до древноосетинското писмо маяцките надписи. Констатира, че Крим, Северен Кавказ и Подонието са имали обща средновековна писменост независимо как ще наречем племената - алани, аси или яси. В тази писменост най-слабо се чувствава сирийско-несторианското влияние. А. М. Щербак, явно повлиян след консултации с М. И. Артамонов, обявява писмото за тюркско. Но изтъкнатият епиграф-тюрколог С. Е. Малов отхвърля тези изводи и смята, че само на пръв поглед буквите са сходни с тюркската руническа азбука. Г. Турчанинов намира основателна бележката на С. Малов, защото новото писмо излиза от рамките на изследвания период (VIII-X в. в.) и въобще от рамките на историческото появяване в източноевропейските степи на народ от тюркски езиков корен. В Танаис то се среща върху местни несинопски амфори от III в. изпълнено с червен цвят при очевидни паралели с надписите от Маяцкото градище [с. 71]. Това писмо в развитието му той свързва с арамейското, а още по-рано частично и с "квадратното еврейско писмо", но за разлика от семитското то се четяло от ляво на дясно. Първият надпис, който се опитва да разчете носи и първата изненада: "... алануй кан" - сиреч "канът на аланите". Името "алан" е ясно; "уй" - иронско притежателно местоимение за трето лице и афикс за принадлежност, но що ще тук върховната династична титла на българите? Титлата "кан" Г. Турчанинов пояснява по смисъл с тюркското "хан"(княз). Защо все пак един народ ще нарича владетелите си с чужда за своя език титла, ако не е васален или поне чужда натурализирана династия не владее престола? Каква е тази случайност, точно върховната титла на българите (балкарците-яси) да се появи като титла при повелителя на аланите. Тук е редно да си зададем въпроса дали споменатият от Ибн-Даства народ "Лугар" не е "Българ" след като в тази си форма етнонимът ни доминира в старо- и среднобългарския чак до времето на поп М. Драгинов(1600 г.), а и пришълците в арменската география се наричат Огхондор-Блкар(Blkar). Това писмо, което поставя толкова проблеми, излиза извън "рамката на аланската езикова среда". Среща се и в Горна Салтова. Най-напред в Маяцки, а после и в други надписи буквата "н" поразително прилича на глаголическото "н", а подобна на осетинската била и глаголическата буква "res"[Турчанинов Г., Цит. съч., 84].

Дали пък няма нещо в "анахроничната" арменска историография, което да хвърля макар и лъч светлина върху тези проблеми? В "аланския" разказ на М. Хоренски откриваме следния епизод [кн. II.52]. След смъртта на аланския цар не законният престолонаследник, брат на Сатиник, заел престола, а друг претендент. Арменският цар Арташес изпратил в Кавказ своя пълководец Самбат от рода на Багратидите, за да върне на престола царския син. Самбат изпълнил поръката и се прибрал в Армения с голям брой пленници, които заселил в областта Шаваршан и от този момент областта "започнала да се нарича Артаз по името на тази аланска област, от където били пленниците"[Патканов К., Изъ новаго списка..., с. 30]. От разказаното става ясно, че в Северен Кавказ сред етнически пъстрата, но при аланска доминация общност, освен аланската династия е имало и други претенденти за върховната власт. Струва си да се замислим върху думите на Г. Саркисян, че у М. Хоренски няма нито един измислен факт. Просто трябва съобразно конструкцията на повествованието и с помощта на други коригиращи източници да им намерим действителното място в историческия процес. А че в това или друго време върховният повелител на аланите е носил титлата "кан" свидетелствува епиграфският паметник. Явно българите са дошли от Средна Азия със самочувствието на царствен народ. Винаги, когато са се включвали в конфедеративни структури, те са търсили пътя към върховната власт с убеждението, че по достойнство и право тя им принадлежи. Имало е "кан на аланите"; българин оспорил овакантия престол на аварския хаган; след арабските войни, които водела Хазария, донските българи получили господстващо положение в хаганата, достигнали до трона и лишили хагана от реална власт [Pletnjowa S.A., Chasaren, Leipzig, 1978, S.111-114]; във Волжка България от трите родствени племена (берсула, есегел и болгар) властта принадлежала на българите; в Дунавска България славяните доброволно приели върховенството на българския кан; Авентин от Мелк извежда корените на баварския владетелски дом Балгер от българите; дори в далечен Египет се появява династия с име Бурджити(1382-1517), а арабските учени са наричали българите "бурджани". Властта при Бурджитите не е била наследствена. Името си носели от цитаделата "Ал-Бурдж" в Кайро, което пък име донесли мамелюците-султани... "черкези от Кавказ" [Босворт К. Э., Мусульманские династии, М., 1971 г., с. 100-103]. Даже отгласът, ехото от българското присъствие говори колко силно е било у дедите ни чувството за държавнотворност. И друго бие на очи. Областта Артаз в Армения получава името си по сходен начин с областта Вананд, чрез преселение на етнически чужди групи, с тази разлика, че в Артаз преселниците са пленници, а във Вананд колонисти. Както едната, така и другата област са отбелязани чрез стационарни пунктове в Певтингеровите таблици и на всичко отгоре М. Хоренски съобщава за създаването на близки родствени връзки на натурализирания алански род Аравелиани с храбри войни от "Страната на базилиите" [кн. II.58]. Арменската литература свидетелствува, че мисионирането в Северен Кавказ дава своите плодове и към VI-VII в. доста племена и народи вече са приели християнството. На пълзящата ислямизация, последни чак до

средата на XIX в. отстояват християнската си вяра религиозните общини във високите планински долини. Какви са тези общини? В кавказките си дневници Л. Н. Толстой на дата 15.X.1853 г. под заглавие "Познание" пише: "В Голяма Кабарда, срещу Налчик, между мохамеданите съществува община от незапомнени времена приела християнската вяра. Дигор, Болгар и т. н. [Толстой Л. Н., ПСС, т. 46/1934 г., с. 281]. Това са фактите! Изводите може всеки сам да си направи, но някои от тях са очевидни:

Струва си да се замислим върху мнението на П. Добрев, че едва ли нашите прадеди са били типично степен народ. Към всичко казано тук, ако прибавим и свидетелството дадено в "Ашхарацуйц", че Аспарух тръгва от Хипийската планина, следва да преосмислим и обичайните си представи за древните българи, и стратегията в търсенето на историческото им наследство. Може би не случайно навремето още Флоринский търси в санскрит и персийски корените на българското народностно име и превежда "Бол-гар" като "Велика планина" (Висока планина).

Благодарение на ранносредновековната арменска историография може да се смята, че писаната българска история обхваща време от поне 2000 години.

За част от българския етнос християнизацията е протекла заедно с християнизацията на арменския народ и няма нищо по-естествено от това заедно с арменците да отбележим 1700-та годишнина от началото в християнизирването на нашия народ.

Няма друг народ в Европа, с който толкова дълго и така близко по съдба да сме споделяли жребия на историята както с арменците. Към вече споменатото наедно могат да се добавят факти за несекващите и по-късно връзки между Армения и България. В надпис на Омуртаг се среща името на "кандидата Турдачис" (арменец). Но според В. Бешевлиев името "Турдачис" е българско или най-вероятно надписът е бил посветен на арменски българин. През 852 г. арменците търсят помощ от Волжка България срещу арабите. Ибн-Фадлан вижда дома на българския цар застан с арменски килими. Най-ранните запазени надгробни плочи от Волжка България са с характерната филигранна арменска резба върху камък. След погиването на Първото българско царство, синовете на последния български цар Иван Владислав са изпратени в Армения. За владетел на Васпураканския край е назначен третия син на Иван Владислав - Аарон Болгар. Столицата на Багратидите, гр. Ани, е била негово магистърско седалище. В 1048 г. той води една от трите византийски армии срещу селджукските турци. Арменската история е съхранила имената на Алусиан - брат на Аарон и техните потомци Василий, Самуил и др. Особено светъл спомен за себе си е оставил Теодор, син на Аарон и управител на Таронската област. Неговата храбра смърт в защита на Армения от турското нашествие горко е оплакана от Аристокес Ластивертци. Тези естествени хилядолетни връзки между двата народа могат да се проследят до наши дни [Виж Овнанян С. В., Армяно-българские исторические связи и армянские колонии в Болгарии во второй половине XIX в., Е., 1968 г.]. Дори в дворцовата "Книга на церемониите" (969 г.), която е имала за

Константинопол не чисто сакрален, но и устройствен характер във връзка с определяне степента на родство в средновековното семейство на владетелите и народите, във от поданиците най-близкото родство ("духовен син") е било признавано на България, Велика Армения и Алания. Изводът, който в случая пряко ни интересува е, че ранносредновековната арменска историография, подкрепена и от други източници ни дава достатъчно основания да продължим от границата между старото и новото летоброене пътя си на изток в търсене прародината на древните българи.

В ТЪРСЕНЕ НА ПРАРОДИНАТА

Има две преки указания, с които може да започне търсенето. Те са широко известни и често използвани в историческата наука. "Равенският аноним", заедно със съобщението, че "между Тракия или Македония и Долна Мизия" живеят българи добавя - "които са дошли от споменатата по-горе Голяма Скития". Обикновено се допуска, че за основа на "Равенският аноним" е послужила карта от V-VI в. близка до Певтингеровата. М. Сирийски конкретизира - мястото от което идват българите е "вътрешна Скития", планината Имеон. Третият извор, който вече точно сочи прародината на древните българи е арменската география в раздела си за Средна Азия. От новия списък на географията научаваме, че в планината Имеон, "пространството между Туркестан и Арийците", живеят 15 народа "богати, занаятчийски, търговски". От тези народи по име се споменават масагетите, "народът Бхух", хорезмийци и тохари [Патканов К., Изъ новаго списка..., с. 32]. Ако по възстановената от акад. С. Еремян карта на Средна Азия се приеме идентификацията на П. Добрев, че под "народът Бхух" (Булах) са означени древните българи [Виж прил.№5], отговорът може да се счита за намерен. Изводите, които следват са, че преди похода си на запад към Европа българите заедно с масагетите са населявали ъгъла на планината Имеон с формата на арменската буква "люн", което ще рече долините между Памир и Хиндукуш и планинските райони на Средноазиатското Междуречие. Тези райони традиционно са се числили в състава на Северна Бактрия и Согдиана. Българите не са от народите, които по изследванията на О. В. Обелченко [Культурные связи народов Средней Азии и Кавказ, М., 1990 г., с. 56] след III в. осъществяват ранната тюркизация на Согд. Редом с масагетите, те са от старите индоарийски народи. Това още значи, че от Памир към Северен Кавказ в принудителна миграция са тръгнали не класически номади, а народ, който е познал уседналия начин на живот и е търсил втора своя родина. Но предложения добре изчистен вариант в крайна сметка почива на извори от VI-VII в. в. - време, в което българите са имали вече своя история в Европа. Следователно в резултат на някакви мащабни исторически катаклизми древните българи са загубили етническото си единство още в Средна Азия. Кога е станало това? Кой събития са тласнали българите в принудителна миграция? Има ли исторически извори, отразили този процес?

В посока на Памир сочи и още един любопитен факт. Изследванията на С. А. Плетньова я водят до извода, че в I в. сл. Р. Х. по

северното Причерноморие е започнало масово усядане на номади. Това е аланското време на мигриране с начало Приаралието и времето, в което притиснати от аланите по Долния Дунав се настаняват асите/язигите-преселници. При разкопки на Черняховската култура по поречието на р. Днестър и р. Прут Е. А. Рикман [Этническая история населения Поднепровья и прилегающего Подунавья, М., 1975 г., с. 132] открива семена от зърнената култура "чина". В първите векове на нашата ера тази култура се е появила на територията на днешна Украйна. Днес дребносеменната чина е известна в планинското земеделие на Памир и Северна Индия, Кабилия и централните райони на Испания [Вавилов Н. И., Пять континентов, М., 1962 г., с. 43,133,150,219]. Чината е могла да бъде донесена в Европа само от население, мигрирало от Памир и Северна Индия и след това включило се в миграционните вълни, пресекали Европа и стигнали до Северна Африка. По този път заедно с аланите върви и част от българската племенна общност и така за пръв път занасят българското народностно име в Западна Европа. Освен това М. И. Артамонов и И. И. Ляпушкин са склонни да проследят Черняховската култура след IV в. в Салтово-Маяцката. При тази конфигурация на факти и изводи твърде вероятно е български етнически рекрути от района на Памир да са донесли чината в Източна Европа в началото на новото летоброене и после в състава на аланския племенен съюз, поел на запад да са стигнали и до Испания. Посочената възможност добре се съгласува с писмените извори от VI-VII в. и то опряна върху етнонимични, топонимични, археологически и аграристорически факти.

Но да се върнем към поставените въпроси. Знаех, че еднозначна идентификация на българския етнос с някое от племенните названия в Средна Азия през последните векове на старата и първите векове на новата ера липсва. Този открит проблем ражда все нови и нови хипотези и някои от най-интересните ще изложа макар и в "насипно" състояние. За Б. Симеонов в китайските династични хроники българите най-вероятно се крият под името "Пу-ку/Пу-гу". Първото им споменаване отнася към 103 г. пр. Р. Х. Като номадски народ ги локализира твърде широко: от Аму-Даря и Сър-Даря на запад; до езерото Байкал и Източна Монголия на изток; на север до р. Иртиш и Северен Алтай; а на юг до Памир и Тибет [Симеонов Б., Източни извори за историята и названието на Аспаруховите българи, сп. Векове, кн. 1/1979 г.]. Тезата му се подкрепя и от споменаването на "пугурите" в Източна Европа редом с българите, а и ние можем да добавим, че у Егише при изброяването на наборите, свикани под знамената на Вардан Мамиконян, се споменава страната Пюкуан [с. 92] в реда на народностите, населявали северните и южните склонове на Източен Кавказ.

Другите възможни решения се търсят в кръга на източноиранските народи от сакско-масagetската общност. П. Добрев и напоследък Цв. Степанов широко предпоставят като най-вероятно именно това решение. Наблюденията на Цв. Степанов, че арабските автори наричат царя на Волжка България "цар на сакалибите" без славяни да имат участие във формирането на държавата, лишава от основание

налаганата десетилетия теза за синонимното отношение между понятията "сакалиби" и "славяни". А. П. Ковалевский например, за да тушира явната несъстоятелност на тезата твърди, че понятието "сакалиби" по това време няма точно определен етнически смисъл в арабския език. Но това твърдение поражда логичния въпрос - ако действително е налице етническа неустановеност на понятието, кои са допълнителните основания в полза на неговия славянски, а не български етнически смисъл? Пред естествения отговор на поставения въпрос се изправяме само няколко реда по-надолу. Изброявайки останалите членове на посолството Ибн-Фадлан редом със Сусан-ар-Раси, Тегин-ат-Турки, споменава и Барис(Барс)-ас-Сакалаби. А. П. Ковалевский за "пояснение" добавя в скоби към Турки (тюрк) и към Сакалаби (славянин). Втората добавка едва ли е коректна. Собственото име Барис (Борис) не е славянско, а типично иранско и е твърдо установено, че в именната система на славяните то влиза като привнесено от българите. Така единствено възможният правомерен извод е, че Барис-ас-Сакалаби е бил българин и Ибн-Фадлан с етнонима "сакалиби" бележи не славяните, а волжските българи [Виж Ковалевский А. П., Новооткрытый текст Ибн-Фадлана, ВДИ, кн. 1(2)/1938 г., с. 61 и сл.]. Прочутите високи български шапки "калансуви", нееднократно са посочвани от П. Добрев като белег за принадлежността ни към саките-тиграхауда. Фактът, че средноазиатските племена, заели Северна Индия, наричат столицата си Сакала, също се включва в аргументацията [Виж напр. Добрев П., Преоткриването на прабългарския календар, С., 1994 г., с. 85-86 и др.].

Близка до посочената теза изказва Д. Табаков [сп. Ави-Тохол, кн. 1/1995 г.]. На базата на сведения предимно от китайските династични хроники, той свързва българското етническо присъствие в Средна Азия със съдбата на групата племена наречена, от китайците "юечжи". Племената "юечжи" мигрират на югозапад след претърпяно от хуните поражение. Част от тях завоюват Тохаристан, който китайските извори бележат като "Тоу-хо-ло/Tu-ho-lo". Д. Табаков свързва това с името на българския владетел от "Именника" Авитохол и титлата "кан/кана" с легендарната династия "Кава". В заключение смята, че българите са решението на Тохарския проблем [Тохарская проблема, ВДИ, кн. 3-4/1940 г.] като ги определя за "тохари" в географския, а не в етническия смисъл на думата. Тази теза вероятно е мотивирана и от опитите на Ст. Ваклинов да търси аналози между древните българи и кушаните, идентифицирани с "да-юечжи".

Няма по-банална операция за проверка на една хипотеза от съотнасянето ѝ към възможния набор факти, които покрива. На арменските исторически и историко-географски извори се спряхме по-подробно в предходния раздел. Прекрасна систематизация на гръко-латинския изворов материал за Средна Азия, при това за период от 1200 години (от образуването на Ахеменидската държава до падането на Сасанидски Иран под ударите на арабите) ни предлага И. Н. Хлопин [Историческая география южных областей Средней Азии, Ашхабад, 1983 г.]. За географска основа на своето изложение той взема "Пътеводителя" на Исидор Харакски, а хронологически го съгласува с точните датировки на Диодор Сицилийски. Останалите сведения се разполагат във времето

и пространството "закачени" на тези два източника. Но често пъти по-късните автори "обличат" етнографската информация в Херодотовите именування, отразяващи административната система на Ахеменидската държава.

До българското народно име някак по-близко звучи споменатото от Птолемей арийско племе "борги", особено ако се вземе под внимание свободното прехождане в скито-сарматските диалекти на "ри" в "ли" [Бонгард-Левин Г. М., Грантовский Э. А., От Скифии до Индии, М., 1983 г., с. 68]. Така, че в близост до гр. Агура в Ария е живяло племе, чието име може би е звучало и като "болги". На всичко отгоре самият Херодот ни съобщава, че саките не са били покорени от Кир II и едва по-късно някои от тях са се присъединили към Ахеменидската държава. В Бехистунския и Персеполския надпис тези племена са именувани "Saka". По-късно ги диференцират на "саки-хаомаварга", "саки-тиграхауда", "задморски саки" и някои автори добавят още "саки, които са зад Согд" (Saka tyaiu para sugdam). Единомислие по териториалната локализация на сакските племена между учените няма [Виж напр. прил.№6. Също Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишкова И. А., Народы нашей страны в "Истории" Геродота, М., 1982 г., бел. 752]. Неоднозначно се интерпретира и племенната структура в сакско-масагетския свят. За най-меродавни се приемат свидетелствата, съхранени в китайските династични хроники. Китайците събират и систематизират историческите сведения съгласно международно признатата персоналност на владетелските домове и протодържавните или държавни формирования в Западния край (Средна Азия). Упражняваната от тях юрисдикция върху определени райони предава и историко-географски смисъл на названията. Зад тази политико-династична с историко-географски привкус история достатъчно ясно прозира и етническата история на региона. Въпреки това възникват трудности при идентифицирането на китайските названия в гръко-латинския изворов материал. На всичко отгоре през II-I в. пр. Р. Х. средноазиатските народи преживяват промени с неизличими следи за историческото им развитие. Много от тях попадат в клещите на хунския натиск от север/североизток и на китайския от изток. Бойните действия между хуни и китайци често са били пренасяни и на територията на трети страни в Средна Азия, в резултат на което мощни миграционни вълни са заливали региона от североизток на югозапад, юг и северозапад. В същото време за немалка част от средноазиатските народи започват и трансформациите в родово-племенната им организация. При тази ситуация за основа ще вземем политико-географските трансформации и сменящата се конфигурация на силите в Средна Азия съгласно китайските извори в превод на Н. Я. Бичурин. Върху тази основа ще наложим археологическия, топонимичен и знаков материал свързан с възможно българско присъствие там и ще синхронизираме едното и другото във времето. В системата ще включим и мнения на изследователи, решавали проблеми сходни с нашия. Хуните населявали земите от Соленото езеро (Аралско море) на запад до Великата стена на изток. Техни разезди на юг стигали чак до Кян (Тибет). Възходът им започва при владетеля Моде. Моде бил даден

заложник у юечжи. В хода на дипломатическите сплетни между Китай и Хунну се предвиждала и неговата смърт. Моде успял да избяга, убива баща си и заема престола, след което нанася поражение на Китай и му налага данък. Печели голямо сражение и срещу юечжи (176/175 г. пр. Р. Х.) и убива владетеля им. Лаошан, наследникът на Моде, нанася второ голямо поражение на юечжи и те окончателно се оттеглят южно от Небесните планини (Тян-Шан). Съгласно други свидетелства усуните (иседоните) изтласкали големите юечжи от Илиския окръг, което може да значи само едно, че хуни и усуните са действували съвместно срещу юечжи. Типични монголоиди и номади по начин на живот, хуните не будят спорове по идентификацията си както в китайската, така и в гръко-латинската историография.

Пространството, южно от р. Или и северно от Тянь-Шан, освен от юечжи до изселването им се е населявало още от народа "Се" и усуните. В движението си на запад големите юечжи разбили сеския владетел и той бил принуден да се прехвърли на юг през "висящите проходи". На тези земи останали усуните и затова между тях имало племенни групи от народа "Се" и юечжи. Както и хуните усуните били номади, но по външен вид коренно се различавали от тях. Китайските автори свидетелствуват, че усуните имали сини очи и рижи бради - белези, по които в Европа различавали аланите от хуните. Те разполагали с няколко десетки хиляди бойци смели и опитни в бой. Владеели огромни стада и табуни с коне. Богатите имали по 4-5 хил. коня и обичайният техен подарък бил няколко десетки отбрани коня. За известно време били васали на хуните, след което взели страната на Китай. Попадали между чука и наковалнята, те до такава степен се обезсилват, че в първите векове на новата ера също се оттеглят на югозапад и около 436 г. под ударите на жуанците поели към високите долини на Памир.

Усуните са били пряко подложени на хунски натиск. Европейската история ги свързва с иседоните (essedones). Иседоните се споменават още от Аристей (VII в. пр. Р. Х.) в поемата "Аримаспея" и по-късно от логографа Геланик в "Скития". Скитите потеглили на запад и юг, изтласкани от иседоните "многочислени и много добри войни, богати с конете и стадата от овце и бикове", "горди със своите дълги коси". От тези свидетелства тръгва и Херодот. Любопитно е, че иседоните се споменават от Помпонию Мела в Северен Кавказ и до Меотида. И други автори по-късно пишат за иседони, живеещи по върховете на планините над Меотида, а владенията им се простирали до колхите [Виж Латышев В. В., Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе, СПб., 1893/1906 г., с. 181]. Кислинг смята, че като номади те биха могли в различно време да се окажат на различни места - около Меотида, при Урал, в земите на днешна Киргизия. Като места на стануването им се сочат още Карпатите, Кавказ, Алтай, горното течение на Аму-Даря. Хекатей ги причислява към скитите; китайските източници съобщават кратко "усун - племе от народа Се"; А. Н. Бернштам [Историко-археологические очерки центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая, М., 1952 г., с. 211 и сл.], Ельницкий и др. ги считат за царски саки. К. А. Акишев и Г. А. Кушаев ги поставят в един племенен съюз, а ахеменидските източници ги наричат саки-тиграхауда. В

приложение към книгата на В. Ф. Генинг и А. Х. Халиков, М. С. Акимова [Материалы к антропологии ранних болгар] след краниологични изследвания посочва като област, в която се е формирал българския етнос района на днешен Източен Казахстан. Според нея древните българи са били част от населението, влизало в кръга на племената от усунската общност. Възможни ли са някакви паралели с племенното название "есегел"(срв. *essedones*) или то стои по-близо до името на согдийското племе "егли", споменато само у Херодот, е въпрос за езиковеди.

Третата голяма племенна общност е тази на юечжи. След нанесеното им от хуните поражение те минават през Даван (Фергана) и завладяват Дахя/Дася (Гръко-Бактрия). Изграждат столицата си на десния бряг на р. Аму-Даря. Страбон сочи като завоеватели на Гръко-Бактрийското царство асиите, пасианите, тохарите и сакараулите. Юечжи могли да мобилизират над 100000 бойци. Големите юечжи били разделени на пет дома - Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хисйе, Думи [Tarn W.W., *Greeks in Bactria and India*, Cambridge, 1938, p.81]. След около 100 години, приблизително към I в. пр. Р. Х., гуйшуанският княз покорил останалите и се обявил за господар. Китайските хронисти подробно са описали и завоеванията, довели до създаването на Кушанското царство. В. В. Търн предполага, че в юечжинския племенен съюз са влизали два етно-лингвистични елемента - сакски и тохарски. За Клапрот, Григориев и др. големите юечжи всъщност са конфедерация от масагетски племена. Има учени, които отъждествяват масагетите със саките-тиграхауда (Б. Литвинский). Към споменатите племена, формирали Кушанското царство, А. Г. Бокщанин добавя още даите и асианите - последното племе, както стана ясно, е оставило етнонима си на съвременните балкарци в Кавказ. В. И. Абаев прави опити да идентифицира асианите с усуните. Много династии в Средна Азия водели началото си от юечжинската. Нумизматично е фиксирана титулатурата на кушанските царе - "Javuga/Kusanajavugasa" (сравни с българската титла "KANACYBICI"). Календарната им година започвала в дванадесетия месец. Между I-IV в. сл. Р. Х. кушаните създали една от най-удивителните в хармоничния си синкретизъм култури. При нападението на жужанците пренесли дома си в гр. Боло. Цидоло с войски преминал големите планини и покорил пет царства в Северна Индия. По времето на Тхай-ву (424-440) 424 юечжите показали в Китай изкуството да се правят цветни стъкла, които от тогава престанали да струват скъпо.

Друга важна формация в Средна Азия по това време е държавата Кангюи. В стар химнически текст от VI в. пр. Р. Х. на "Авеста" преоформен около II-I в. пр. Р. Х. се споменава и страната "Кангху/а/ и" [Толстов С. П., *Древний Хорезм*, М., 1948 г., с. 22]. Останала незавоювана при похода на Александър Велики, при Селевкидите и бактрийските гърци, редица историци виждат в Кангюи сигурния тил на северните народи в борбите им за независимост. Според династичните китайски хроники населението на Кангюи брояло 120000 семейства с 600000 души и мобилизирали до 120000 бойци. Били еднакви с юечжи. Столицата им се наричала Битян. Царят имал и лятна

резиденция. Кангюи олицетворявала стария властови център на сакско-масагетската общност. След стълкновението между Хунну и големите юечжи хуните разпростират влиянието си над част от източните райони на Кангюи, а установилите се в Гръко-Бактрия юечжини над някои нейни южни райони. Могъществото на хуните се крепяло на Кангюи и Усун. Всяка загуба на доверие от тяхна страна изправяла хуните пред перспективата да приемат китайски васалитет. В почти буквален преразказ хрониките ги обрисуват така: Кангюи - горд, дързък и не се покланя на посланиците. Поставя китайските посланици по-ниско от усунските. Храна поднася на князете и старейшините си, а после на изпратените от наместника посланици. Изпраща сина си на служба в китайския двор, за да се научи да търгува. Хуните изградили най-великата държава от другите народи и приели васалитет като чуват, че Кангюи не прави поклони ще се почувствуват унижени. Трябва да се върне сина му обратно и да се прекратят размените на посолства, за да се покаже, че домът Хан не иска да има връзка с владетели нарушаващи благоприличието [Бичурин Н. Я., Собрание сведений о народах обитавших в Средней Азии в древние времена, М-Л., 1950 г., т. II, с. 185].

Пет владетели зависили от Кангюи: сусиески, фумуски, юниски, гиски, юегянски. От кангюиската династия се отделя домът на Анси (партянската династия), а по-късно Кангюи е погълната от Кушанското царство - новият, разширяващ се център на властта в Средна Азия. С отслабване упражняваното на юг влияние, Кангюи насочва инвазията си на северозапад към Янцзай (Суде, Вынанаша, Алания), страната на аорсите и аланите. От гръко-латинските автори единствен Амиан Марцелин отбелязва Кангюи точно във връзка с разселването на аланите. Някога те също пострадали от разширяването на хунската държава, а по-късно попаднали под зависимостта на Кангюи. През средните векове "кангли/кангар" се наричали група чергарски племена, чието ядро били печенегите. Константин Порфирогенни обръща внимание, че най-храбрите и благородни измежду тези племена носели името "кангар". Кипчагите наричали "кангли" важни лица. Но С. П. Толстов съвършено правилно подчертава колко антиисторично е древните кангюисци пряко да се превръщат в тюркското племе "кангли" или пък кангюисците и усуните да се обявяват за тюркски народи [Цит. съч., с. 24]. Китайските хронисти специално обръщат внимание, че почти всички държави в западна посока се различават от хунската и усунската - имат градове и водят уседнал начин на живот, а от Даван (Фергана) до Анси (Партия) макар и да говорят на различни езици се разбират без преводач. Антропологичните данни не говорят за масово хунско нахлуване в Средна Азия през последните векове на старото летоброене [Сб. Восточной Туркестан. в древности и раннем средновековье., М., 1995 г., с. 318]. От казаното до тук можем да направим следните изводи:

Хунският натиск от север/североизток и китайският от запад са включили "ефекта на доминото" в Средна Азия. "Картите били разбъркани" и през II в. пр. Р. Х. започва процес не само на властово преоформяне на региона; започва също етно- и глотогенетично преоформяне, в което вземат участие източноиранските племена от

сакско-масагетската общност. Външният натиск и вътрешните противоречия регулярно са "изхвърляли" вълни преселници на запад, известни в Европа като сармати, а също и на юг към Северна Индия. Сред много от усядащите в Средна Азия народи започва разпадането на родово-племенната организация, докато сред поелите на запад племена и общности за известно време тя се "консервира", запазва поради естеството на самия миграционен процес и включването им в класическа номадска среда.

Някои от препратките за българско присъствие в Средна Азия вече споменахме. Към тях можем да добавим специално отбелязаните от Д. Димитров некрополи в Бешкетската долина (II-I в. пр. Р. Х.) по поречието на р. Кафирниган - десен приток на р. Аму-Даря и особено Бабашовския некропол (I в. пр. Р. Х. - III в. сл. Р. Х.) разположен недалеч от Бишкетската долина. От разкопаните 150 гроба - 108(72%) са ямни и 29(19%) нишови. Нишовите са със западна ориентация, а ямните със северна. Трупополагането е по гръб с обтегнати крайници и с над 50% изкуствена деформация на черепите. Беден инвентар, най-често състоящ се от 1-2 глинени съда. Погребаните са били европеиди мезобрахикрани със слабо изразена монголоидност [Димитров Д., Цит. съч., с. 64]. Археологически некрополът е идентичен с Девненския у нас, а гроб № 91 от "Девня-1" е почти копие на бабашовските. В него време там се установяват големите юечжи при това точно на десния бряг на р. Аму-Даря основават центъра на Кушанското царство. Също на десния бряг на р. Аму-Даря в района на скалните комплекси Кара-Тюбе и Челпик са открити знаци с преки аналози в българския ранносредновековен знаков материал. Между тях е и най-разпространения български знак, сигурен белег за българско присъствие - ипсилоната "У". Типичен за българите знаков материал е открит и в керамиката от Кангюи, а тамгите естествено се вписват в използваните като родова символика от масагето-сармато-аланските племена знаци [Виж Георгиев П., Знак-идеограма от Плиска, сп. Векове, кн. 1/1978 г., с. 66-68. Също - Толстов С. П., По следам древнехорезмийской цивилизации, М., 1948 г., с. 82-83]. За сходствата между кушанската керамика и тази от късносарматския период в Европа вече стана дума. При изследване на въоръжението в Източен Туркистан (III-IV в. сл. Р. Х.) археолозите намират аналогия между откритите колчани и колчаните от Перещеино [Сб. Восточной Туркестан..., с. 379]. Към изброените факти специалистите сигурно биха прибавили и други, вероятно и по-красноречиви, но и казаното прави възможни някои обобщения.

Като етнос българите са били част от голямата индоарийска общност. При нейното разпадане попадат в групата на североизточните ирански племена от сакско-масагетския свят на Средна Азия. Станали потърпевши от борбата за надмощие в региона между Китай и Хунну, заедно с други северно- и източноирански племена те мигрират на югозапад към Бактрия и Согдиана. В състава на племенния съюз известен като "юечжи" участвуват в изличаването на Гръко-Бактрия от политическите реалности. Окончателното разпадане на огромния етнически масив, към който са принадлежали древните българи става в III-II в. в. пр. Р. Х. и заедно с това се преоформят новите общности, от

които се раждат Партянското и Кушанското царства в Азия, а в Източна Европа се появяват сарматите. Настъпилите промени в сарматската култура през средносарматския период (I в. пр. Р. Х. - I в. сл. Р. Х.) обикновено се свързват с появата на последните сармати в Европа - аланите. След казаното по-горе, логично е в тази последна сарматска вълна да включим и първите български рекрути от Средна Азия. Каква е била конкретната причина за тяхното изселване от пазвите на Имеон можем само да предполагаме - Даванската експедиция на Китай в края на II-началото на I в. пр. Р. Х.; ударът на северните хуни над Средна Азия през 50-те години на I в. пр. Р. Х.; пак по същото време опитът на Гуйшуанския владетел да централизира политическата власт, подчинявайки останалите княжески домове на юечжи или друго подобно събитие. Част от българския етнос е мигрирал по старите пътища на юг към Северна Индия, а останалите вторично се разцепват. Едната част формират втората, по-мощна изселническа вълна към Европа, която тласкана или увлечена от хунския поход на запад се появява през 70-те години на IV в. при сънародниците си в Северен Кавказ. Останалите преживяват тюркизацията, а по-късно и ислямизацията на Средна Азия като се оттеглят във високите непристъпни долини на Памир. Днес това са реликтовите етноси, сред които П. Добрев открива езикови прилики с българския.

Какъв обаче е етнонимът, под който са били известни древните българи в Средна Азия е трудно еднозначно да се установи не на последно място и поради динамиката, с която са се променяли, поглъщали и преоформяли етнонимичните представи, както в китайската, така и в гръко-латинската историография [Виж прил.№7]. Дали са били саки-тиграхауда, тохари, асиани с усунски примес или част от някоя друга племенна общност в Средна Азия е въпрос, който историците тепърва ще уточняват, но за решаването на поставените в настоящата работа проблеми тази празнота не е фатална.

БИБЛЕЙСКИ НАРОД ЛИ СМЕ БЪЛГАРИТЕ?

Преди повече от десет-петнадесет години срещнах в статия на Б. Цонев библейската версия за произхода на народа ни. За наш родоначалник бе посочен Булгар - един от синовете на Тогарма. Авторът се позоваваше на писмото-отговор, изпратено от хазарския хаган Йосиф (между 954-961 г. по М. И. Артамонов) до видния сановник в Кордовския халифат, испанския еврейин Хасдай Ибн-Шафрут. Последният моли хагана да му съобщи сведения за хаганата и специално да отговори на въпроса как евреите са попаднали в неговите владения. Същото питане Ибн-Шафрут отправил по-рано и до хазарските евреи в Константинопол, за което свидетелствува открит от С. Шехтер (1912 г.) фрагмент в Кембриджската библиотека. В отговора си Йосиф използва еврейските генеалогични таблици, надстроени над библейските генеалогии и заявява, че хазарите са потомци на седмия син на Тогарма, а като девети син споменава Булгар, от който водели началото си българите [Виж Cassel P., Der chazarischen Konigsbrief, Berlin, 1877, S.71 - Togarmae: Ugri, Dursu, Avari, Hunni, Basili, Tarniach, Chazari, Zagora,

Bulgari, Sabiri]. Съгласно "Таблицата на народите" (Бит. 10). Яфет е трети син на Ной, а Тогарма трети син на Яфет. С това за мен въпросът беше изчерпан и аз забравих този случай. Години по-късно в съчинението на П. Добрев "Светът на прабългарите"(1994) попаднах на следната мисъл: "На тази легенда са обърнали внимание много изследвачи, но името Тогарма, споменато в нея се е оказало твърде костелив орех и е останало до ден днешен необяснено. А по всичко личи, че Тогарма не е нищо друго освен хазарско име на върховния небесен бог"[с. 95]. Този фрагмент отново ме върна към изложения по-горе проблем. Че Тогарма е библейски персонаж, а не име на хазарски бог е ясно от самия библейски текст. Още повече по това време хазарите официално изповядват юдаизма и те биха могли да имат само един Бог - Йехова(Яхве). И все пак допускането на П. Добрев поставяше един въпрос напълно пренебрегван от историческата ни наука през последните десетилетия по известни на всички причини. Доброволно се бяхме отказали да търсим фактическата основа на библейската география, етнография, историография. Свеждахме съдържанието им до голи митологеми. Бяхме забравили предупреждението на големия културолог К. Мориц, че тълкуването на мита като чиста алегория е неоснователно, защото ако и в него да няма "истинна история", то има и трябва да търсим "историческа истина". С особена сила това важи за средновековната историопис, най-често правена във формата на хронографи, генеалогии, брeвиарии. Неизменен конструктивен елемент в тях е библейският разказ за разделянето на Земята след Потопа между Ноевите синове. Светото Писание поставя синовете на Сим(семитите) на изток в Предна Азия; потомците на Хам(хамитите) на юг в Африка; а със синовете на Яфет(яфетитите) населява "северните предели" и на запад Европа. Пръв Й. Флавий излиза от теологичната схема и търси рационални исторически проекции на този библейски сюжет [Флавий Й., Йудейские древности, Минск, 1994 г., кн. I, гл. 6]. Този фундаментален за християнската историография подход се прилага и от българските хронисти чак до Паисиевата "История" включително. Интересът към него не секва и днес [Виж напр. изследването на библеиста Франк Класен - "The klassen calendarized study Bible, L-A, 1982. Прил. №8]. В произведенията си средновековните хронисти съдържателно уплътняват конструктивните функции на библейските генеалогии с известните им пространствено-времеви локализации на историческия процес. Отказвайки се от първото, ние по същество отхвърляме и второто, а заедно с това и нечесто срещаната в историческата наука възможност методологически подход да доведе до конкретен фактически резултат. Всичко това ме мотивира да поставя явно провокативното заглавие на тази част с ясното съзнание, че в прекия смисъл на думата, българите като че ли не са библейски народ, защото не се споменават с народностното си име в текстовете на Св. Писание. Но библейските събития се разгръщат от Средна Азия до Рим и от Арарат до Етиопия. Те обхващат времето от XV в. пр. Р. Х. до I в. сл. Р. Х., а някъде в горните времеви граници лежат корените и на най-ранната българска история. Ето кое хранеше надеждите ми, че дори и зад посоченото заглавие могат да се търсят рационални проекции. В рамките на тази мащабна и трудна

за решаване задача реших да се абстрахирам от мощния светогледен и стилистичен библейски пласт в българската култура, утвърдил се след официалното приемане на християнството. Дори само въпросите на княз Борис до папа Николай I са достатъчно свидетелство за библейско влияние и преди покръстването. Княз Борис търси чисто християнство и в 104-ти въпрос съобщава, че част от българите са били кръстени от евреин. Той пита възможно ли е в Господния ден да се отива на път във връзка с позволените в юдаизма 2000 крачки (36-ти въпрос)? Какви животни и птици е позволено да се ядат (43-ти въпрос)? Трябва ли да продължат да принасят примициални жертви - първаците от плода на ръцете си (89-ти въпрос) и пр.? [Виж Бешевлиев В., Вярата на първобългарите, ГСУ, т. XXXV, 1939 г.; Фотий патриарх Константинополски до княз Борис. Папа Николай I до българите, С., 1994 г.]. Тук ще се задоволя с описването на отделни типични случаи, в които историческото битие на българина по време, място и културно влияние се е докосвало до библейската традиция.

Да се върнем към вече споменатия случай. Едно-две десетилетия по-рано, около 940 г. в Рим или Южна Италия под перото на автор-евреин се появява историческо съчинение, обхващащо времето от разрушаването на Вавилон (539 г. пр. Р. Х.) до падането на Юдейското царство под римско владичество (70 г. сл. Р. Х.). Авторството на тази станала много популярна книга е преписвано на Йосиф бен Горион - префект на Иерусалим. Някои изследователи отъждествяват Йосиф бен Горион с Йосиф бен Мататия - историк, управител на Галилея. Тъй като анонимният автор се стреми да копира в стила си Йосиф Флавий, до XVIII в. книгата е известна като "Йосипон" - още "Еврейски или малък Йосиф". Уводът на книгата е снабден с генеалогични таблици, в които отново се споменават българите. Възходът на Хазарския хаганат, покръстването на българите, превръщането на България в едно от трите най-мощни европейски държавни формирания, естествено отреждат през IX-X в. в. място за българи и хазари в генеалогииите на средновековните хронисти. От казаното следва още един извод - явно генеалогииите са градени върху един по-стар еврейски архетип, който се е възпроизвеждал в места с компактно еврейско присъствие [Спр. Nicholas de Lange, Atlas of the Jewish world, 1985] като конкретното съдържание се е меняло с промяната в пространствено-времевите и етнокултурни параметри на историческия процес.

Етнонимното съдържание на библейските епоними явно се оформя в края на VII в. пр. Р. Х и през VI в. пр. Р. Х. За географска граница между семити и яфетити традиционно е била приемана р. Тигър. Племената и народите, разселени северно от нея, са причислявани към потомците на Яфет. Яфетитите са се делили на две големи групи: "Гог-Магог" и всички останали. В епонимът "Гог-Магог" са били включвани последователно, появяващите се от север-североизток варварски племена. Те стоварвали военната си мощ върху избуяващите в Двуречието и по Източното Средиземноморие цивилизации. Ужасът от появата им ги превърнал в предвестници на Страшния съд. Средновековният човек е вярвал, че достигането на тези племена до Тивериадското езеро е сигурен знак за настъпващия Божи съд. В

състава им Ал-Масуди включва шест племена, всяко едно от тях по численост по-голямо от всички останали народи, взети заедно. Страховито е било пророчеството, че когато достигнат езерото авангардът ще изпие водите му и ариергардът ще мине по суша. Масуди дори им отрича човешки образ. По ръст ги описва като един път и половина по-дребни от обикновения човек, но с лъвски зъби и големи мъхнати уши. С тях се свързва и идеята да се строят стени, напр. Дербент, Великата китайска стена и др., които да ги отделят от останалия свят. По свидетелства на Хекатей Милетски (VI в. пр. Р. Х.) историците свързват тези библейски сюжети със скитското нашествие в Палестина. През VII в. пр. Р. Х. по брега на Каспийско море скитите се появяват в Задкавказието. Там образуват свое царство. В набезите си на юг сломяват съпротивата на Киаксар Мидийски и в периода 630-626 г. пр. Р. Х. през Сиро-Финикия стигат чак до Палестина. С молби и подаръци фараонът Псаметих ги спира на подстъпите към Египет. Паметен знак за скитското нашествие в Палестина за векове остава името на гр. Скитополис. В Европа, освен със скитските племена, през различните исторически периоди с "Гог-Магог" са били отъждествявани келтите, галатите, сарматите, готите, хуните, хазарите и др. Вероятно на основанието, че също идват от изток, макар и като явен анахронизъм Християн Другмар(870 г.) причислява и българите към Гог и Магог в компанията на хуни и хазари. Той пише:"Защото и у Гог, и у Магог, които са хунски племена... едно племе, което беше по-силно от племената, които беше събрал Александър, е вече обрязано и следва напълно юдаизма (хазарите - д. м.). И българите, които са също от тези племена се покръстват ежедневно [ЛИБИ, С., 1958 г., т. I,с. 128]. В последната третина на IX в. едва ли така са изглеждали нещата дори от Ставело и Малмеди - днешна Белгия. С този фрагмент от коментара си към Евангелието на Матей Другмар е искал по-скоро да възвеличи всепобеждаващата сила на Христовото Слово, отколкото да фиксира налични етнокултурни отношения. Епонимът Гог и Магог не е изразявал автентичното историческо амплуа на древните българи. Останалите яфетити географски са били разположени в "санитарния пояс" между семитите и племената "Гог-Магог". С племената населяващи този пояс светът на семитите е имал установени вън от войната форми на общуване и на първо място стабилен търговски режим. Между тях в епонима "Тогарма" са били включени конните народи. Освен в "Таблицата на народите"(Бит. 10:3), епонимът "Тогарма" се споменава само още веднъж в Първа книга на Летописите [1Лет.1:6] и след това още два пъти в Книгата на пророк Иезекиил - "бащата на апокалиптиката". Иезекиил е един от вавилонските пленници, а началото на вавилонския плен за евреите е 597 г. пр. Р. Х. Той е живял в Нипур, на около 50 км. югоизточно от Вавилон. Започва да пророкува от юли 592 г. пр. Р. Х. до 570 г. пр. Р. Х. или общо 22 години. Библиистите подчертават, че Иезекиил е пророкът, имал най-много видения при подчертано влияние от страна на вавилонската култура. Книгата с пророчествата му се периодизира по следния начин: от гл. 1-24 (592-588 г. пр. Р. Х.); гл. 25-32 (588-586 г. пр. Р. Х.); гл. 33-39 (586-572 г. пр. Р. Х.) и гл. 40-48 (572-570 г. пр. Р. Х.). За нас интересни са гл. 25-32 (речите, отнасящи се до чуждите

народи) и гл. 33-39 (обвинителните речи, произнасяни в най-тежките дни на пленничеството). Когато споменава гр. Тир Иезекиил пише: "От дома на Тогарма ти доставях за твоите стоки коне, конници и мъски"[Иез. 27:14]и по-нататък в пророчеството си против Гог отново споменава между увлечените в смъртния му набег племена "дома на Тогарма от северните предели с всичките му полкове"[Иез. 38:6].

Тук следва да обърнем внимание на един факт. Евреите, макар и пленници, не са били държани встрани от културния и даже политически живот на Вавилон, за което свидетелствува съдбата на пророк Даниил и другарите му. Нещо повече - столетия след Вавилонския плен, еврейските екзиларси от Месопотамия са упражнявали мощно, дори решаващо влияние върху вътрешно- и външнополитическия живот на сънародниците си в Палестина. Но първоначално еврейските пленници е трябвало в нова географска и историческа среда да разполагат битието си. Откритите паралели между някои библейски епоними и етноними, запазени в асирийските клинописи говорят, че генеалогииите на народите, разселени в северна посока са били осмисляни в параметрите на вече установен историко-географски материал. Например синът на Яфет и баща на Ашкеназ, Рифат и Тогарма - Гомер по име схожда към асирийското Gimigrai.Арменците, приели за свой родоначалник Тогарма, са наричали кападокийците Gamig.Мешех/Мосох се споменава като шести син на Яфет. Потомците му били разселени южно от Черно море в Малка Армения. Клинописите ги отбелязват като Muski.За тях пише и Херодот в своята "История"[кн. III.94 и кн. VII.78]. Библейското название "Тогарма" покривало асирийското "Тил-Гаримму"[Виж Дьяконов И. М., Ассирио-Вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, кн. 3/1951 г., с. 249]и т. н. През целия VI в. пр. Р. Х. историческите събития уплътняват етническият образ на конните народи, закодирани в епонима "Тогарма". В периода 545-539 г. пр. Р. Х. Персия завладява Средна Азия; 530-529 г. пр. Р. Х. се датира походът на Кир II срещу масагетите; 522-521 г. пр. Р. Х. Дарий I потушава въстанието на народите от Ахеменидската държава и се възкачва на престола; 519 г. пр. Р. Х. осъществява първия си поход срещу саките-тиграхауда; 512 г. пр. Р. Х. - организира втори поход. Сменилият Вавилонското царство Ахеменидски Иран в непознати за тогава мащаби разширява контактите си с населяващите Средна Азия племена. Тези контакти са били облекчавани от етнолингвистичната близост между персите и народите на Средна Азия, един от които без съмнение е бил българският. Възможността още тогава да сме попаднали в библейските генеалогии е изглеждала толкова реална на книжовника, преписвал "Именника на българските канове", че е счел за най-логично и уместно да го композира след Четвърта книга на царете, която завършва с похода на Навуходоносор(605-562 г. пр. Р. Х.) в Палестина и отвеждането на евреите заедно с царя им Йоахим(609-598 г. пр. Р. Х.) във Вавилон.

Ако не по-рано, то със сигурност от момента на преселването си в Армения българите са в тесни взаимоотношения с тамошните евреи и вероятно са осигурявали прехождането им през Кавказките проходи към Херсонес и обратно. Що се отнася до арменците, в отделни случаи те са

именувани "народ Ашкиназов" [Драсханакертци Й., История Армении, Е., 1986 г., с. 43 и сл.]. Името "Ашкеназ" се среща и в Асиро-вавилонските извори като "(А)шкуз/Iskuza", име с което са познати скитите. Вероятно след скито-кимерийската борба земите между Каспийско и Черно море са наречени "страна Ашкиназова". Този топоним е използван и като етноним за народите, населяващи посочения район, включително и за арменския народ. Но по правило самите арменци се припознават като потомци на Тогарма. Вече стана дума, че библейските епоними носят освен исторически, етнически, също и географски смисъл. Така българското присъствие в Армения съвсем естествено ни вписва като коляно от "дома на Тогарма". По-късно епонимът географски е изтеглен към Северен Кавказ и в различните исторически периоди към него са били числени много от конните народи, минали от там.

През очите на евреи и араби българите заедно с арменците са най-старите народи от "дома на Тогарма". Но християнският IV в. не е приемал така еднозначно библейското ни родословие. В две вече споменавани съчинения - "Латинския хронограф от 354 г." и "Анонима", преписван на св. Методий Патарски, - древните българи се обявяват за семити. "Анонимът" ги нарича "синове Амонови", потомци от дъщерите на Лот. В Библията има два интересни момента с участието на амонитяните - Бит. 14:5 и Вт. 2:20. Там става дума за народ, който веднъж е наречен "Зузим", втори път "Замзумим". Зузимите са били древно племе, обитавало района на Хам (предполага се, че става дума за Рабат Амон) на изток от р. Йордан. Името на този народ е било считано за общоизвестно и хронистите го съпровождали с определен член. В Септуагинтата то е прието за съществително нарицателно и се превежда с понятията "сила" и "могъщество". Летописите отъждествяват зузимите с гигантите от племето "Рафаим", разбити някога от коалиция народи, начело с еламския цар Кедорлаомер (Кудур-Лагомар). Някои изследователи наричат остатъците от зузимите "амонитяни"; други смятат, че амонитяните са се населили в земите на гигантите и са нарекли оцелелите от племето "Рафаим" - Замзумим [Еврейская энциклопедия, М., 1991 г., т. VII, с. 666, 856]. Всичко това не би ни интересувало пряко, ако в Хронографа не бяхме споменати редом с еламитите, асирийците, халдеите и пр. [Виж прил. №9] като потомци на Сим с родоначалник Зиези. Съблазнителна е възможността да се види проецирана библейската представа за народа "Зузим/Замзумим" като силен, могъщ в епонима Зиези. Любопитно е да се отбележи, че Б. Димитров [Българите - цивилизатори на славянския свят, С., 1993 г., с. 21], макар и в съчинение с научно-популярен характер, редом с военната сила и мощ на древните българи, по археолого-антропологични данни отбелязва ръстовата разлика между българите и средновековните европейци. Съотношението е било приблизително 175 см. към 160 см. в полза на българите. Това обаче едва ли би могло задоволително да обясни причисляването ни към семитския кръг народи.

За тълкуването на епонима "Зиези" със същия успех бихме могли да търсим паралели с библейското Iesel (Иезиел - син на Азмавета, един от героите сподвижници на Давид. 1Лет.12:3) или с името на

шумерския Ной - Зиусудра например. По-перспективна изглежда връзката на споменатия епоним с името на сарматския вожд Зизаис отбелязано по времето на имп. Констанций II (358 г.) в Панония. Но търсенията в посока символното значение на името "Зиези" все още изцяло е в сферата на хипотетичното. За сметка на това, докато се ровех в изворовия материал, попаднах на един интересен паралел. В клинописите от времето на Саргон II (722/21 - 705 г. пр. Р. Х.) се споменава географското понятие "Зизи", което приблизително покрива района между езерото Урмия и сегашните Талишки планини. Тъй като в Талишките планини са открити топоними с ясен български произход умувах възможно ли е появата на българите в този район с утвърдено от векове име да е станало причина по топонимичен път да са получили епонима "Зиези" от Хронографа? Тази възможност ми се видя малко по-реалистична, но в асирийския "Списък на епонимите", който е служил за датиране на събитията, още срещу 856 г. пр. Р. Х. открих понятието "туртан" - много висок военен чин в Асирия. Носителите на този чин са били и наместници за дадена област в царството. Конкретно се споменава за сановник с чин "туртан" като наместник за областта Харран. Спомних си за ненапълно изяснения термин "ТОРТУНА ПИЛЕ ЗОПАН" (тортуна пиле жоопан). П. Добрев прави сравнение с талишкото "пиле" - старши. А българското "тортуна" явно е в пряка етимологична зависимост от асирийската титла "туртан". По смисъл понятието би трябвало да се преведе като "военен наместник за областта - старши жупан". В друг случай бях попаднал на понятието "канаранг" - пазител на границата. И двете понятия, особено първото, действително ни откриват една библейска по време проекция. Удивява дълбочината, от която българската държавнотворна и военно-административна традиция черпи своите основания [Виж Дъяконов И. М., Цит. съч., кн. 2/1951 г., с. 303-309, 319-320; кн. 3/1951 г., с. 249].

Включването ни към семитите най-вероятно се дължи на маршрута, по който древните българи мигрират от изток на запад. Той често минава по границата между яфетическия и семитския етнически кръгове. По тези места, особено в Задкавказието и Армения, българите осъществяват трайни контакти със северносемитските народи и с евреите като дисперсна семитска общност. Едва ли тези контакти са били без последици за бита и езика на българите, а Ем. Дилем отбелязва, че още в авестийския език могат да се открият много семитски думи [Армянские этюды, Харьков, 1884 г., с. 18]. Срещат се и семитски имена, близки по звучене до българското народно име. Например през II-III в. в Долна Панония са били дислоцирани 1-ви и 2-ри римски легиони. По правило те са рекрутирали спомагателните си части измежду източните народи. Сред често срещаните семитски имена е и името "Болхас". При тази ситуация един народ, влязъл в полезрението на гръко-латинския свят някъде при горните течения на реките Тигър и Ефрат, спокойно може да мине за семитски. Не случайно в Хронографа като семити са определени още араните, арменците и други яфетически народи. В крайна сметка, ако трябва да квалифицираме историческото битие на българите в географските и етнолингвистични представи за библейското разделение на света между Ноевите синове, то определено

коренът ни е яфетически и редом с арменците можем да извеждаме библейското си родословие от "дома на Тогарма". Убеден съм, че резултатите биха оправдали усилието за осъществяване на едно по-обстойно изследване относно мястото на българите в създаваните през Средновековието генеалогии, надстроявани над библейския разказ за разселението, като специално внимание се отдели и на еврейската генеалогична традиция.

"Именникът на българските канове" е предизвиквал много дискусии и едва ли те скоро ще секнат, особено що се отнася до неговата "легендарна" част. Предположението на Н. Мавродинов за китайски влияния при неговото създаване не звучат много убедително, въпреки че по същество "Именникът" е династична хроника. Древната китайска историопис действително е структурирана на династичен принцип - времето на всеки нов исторически период начева с възшествието на престола на нова династия и свършва с приключване на управлението ѝ. Изследователите без изключение отбелязват, че "Именникът" ни среща с два периода в древната българска история белязана с имената на Авитохол и Ирник, след което започва поименното изброяване на българските владетели. Китайската историография не би обособила тези два периода, тъй като и Авитохол, и Ирник по род са Дуло. С основание В. Бешевлиев вижда библейско влияние в краткия текст на "Именника", а П. Добрев обърна внимание на факта, че за разлика от библейските патриарси, легендарните български канове си имат рождени дати, при това удивително синхронизирани. Не бива да се изключва възможността синхронизацията да е била преднамерено търсена от автора, но достоверността на сведенията от "Именника" правят по-вероятно допускането, че синхронността е естествен резултат от една продължена в "Именника" историописна традиция с корени в Доаспарухова България [Каймакамова М., Българската средновековна историопис, С., 1990 г., с. 60]. Тези особености на българската династична хроника са дали право на Ив. Дуйчев да види в нея оригинален продукт на българското културно-историческо развитие. Дори и да са налице чужди влияния те не могат да се сведат до механични взаимки. Чуждата историографска култура е била абсорбирана в принципите ѝ не сяпо, а с оглед на особеностите, които конкретноисторическите факти налагат. С библейски привкус е името "Авитохол". Вече отбелязахме, че трудно се аргументира тезата за идентичността на Авитохол с Атила. Най-често то е било свързвано от изследователите с библейското Ахитофел [2Царства, 15:12; 17:1-23; 23:34]. Интересен е опитът на П. Добрев да тълкува името Авитохол по аналогия с персийското "Авитух" (дете на сърната, син на сърната). Правомерността на тълкуването той подкрепя със съхранено в литовска легенда сказание за откърмено от сърна "българско дете-княз".

Д. Табаков чрез трансформации в името на популярната династия Кава(К-Ави) и приемайки, че владетелят на българите, като тохари в географския смисъл, е прибавил към титлата си името на страната, която управлява, разчита името така: К-Ави + Туохол = Авитохол. В този случай, както и в тълкуването на П. Добрев, името се възприема като съставно. Не са малко на брой библейските имена с

представка "Ави", но за нас най-интересно е "Авимелех" - Ави/Авва-отец и мелех/melekh-цар. То е указвало ролята на това лице в историята на еврейския народ. Авимелех е символизирал "бащата-цар", "основателя на царската власт". В един случай то се носи от първия съдия, присвоил си титлата "цар", впоследствие узаконена от Саул; в друг случай името е открито в асирийските надписи като име на библейския цар на Герар. И не конкретни исторически персонажи ни интересуват, а символизацията, закодирана в носеното от тях име. С тези символи чудесно бихме описали и ролята на Авитохол за българската династична традиция. Не съм компетентен да преценя дали двата етимологични плана в дълбочина могат да имат допирни точки (еврейското "сърна" звучи като "тавита" - Деяния 9:36), но в действителност двата прочита удивително се допълват. От една страна името Авитохол носи задължителните за всеки родоначалник на древен народ тотемни елементи на произхода; от друга страна то напълно покрива смисъла си като "баща на царете", основател и пръв представител на царската власт. Във всички случаи обаче, възможността да се използват библейски податки при тълкуването на това име не бива да се пренебрегват. Към "Именника" можем да добавим, че с библейска възраст е календарът на древните българи, съхранен в него и някои други надписи, макар и самият календар да е продукт на една небиблейска културна среда. Най-късната начална датировка в подобния на него дванадесетциклов сакски календар е 78 г. сл. Р. Х., а факти из областта на астрономията и глотогенезата дават основание на доста изследователи да търсят корените му още във II хил. пр. Р. Х. И до ден днешен древният български календар ни изумява с универсалността и точността си.

С библейски епоним и династична хроника в стила на библейските генеалогии; с календар и военно-административна титулатура, които носят белезите на предхристиянската епоха; въпреки че не присъствуват с народностното си име в библейските текстове, древните българи спокойно могат да бъдат определени и като библейски народ.

ИЗПИТАЙ И ВИЖ ЗАЩО СИ БЪЛГАРИН!

След всяко прочетено свидетелство у мен се засилваше убеждението, че изгубили увереност в самите себе си, ние бяхме готови да лишим от доверие и нашите предци, въпреки величавите знаци, които са ни оставили. Дванадесетцикловият календар, руническата писменост, военно-административната титулатура, "Именникът на българските канове", Мадарският конник - само това да беше останало от тях, то би било напълно достатъчно, за да не бъдат сбъркани с никой друг народ в превратностите на историята. Въпреки всичко небивалиците трайно съпътствуват името им в масовото съзнание. А доколкото кратките страници на това изследване бяха замислени и като опит да се изяви историческото самосъзнание на съвременния неизкушен в историята българин, то в следващите редове ще се

постарая, макар и на едро, да щрихирам промените, настъпили в собствените ми представи за древните българи.

Почти без изключение авторите на учебници твърдят, че "прабългарите принадлежат към тюрко-алтайската езикова и етническа общност". Словен фонд и граматичен строй с паралели в източноиранските памирски реликтови говори; именна система с ясни етимологии към иранската именна традиция; съ-битийна причастност по писмени извори към факти отпреди хунското нашествие в Европа; археологически данни за бита и културата на древните българи, които открояват много общи черти със сарматската култура - тези и други сравнения правят единствено достоверен извода, че древните българи са били източноирански народ, най-вероятно от сакско-масагетската общност. Доста елементи в културата им показват, че са имали контакти с цивилизациите на Двуречието още по времето на Ахеменидски Иран. През II в. пр. Р. Х., когато Средна Азия се превръща в арена на съперничество между Китай и империята Хунну, българите, заедно с други северно- и източноирански народи, са принудени да мигрират на югозапад. Така започва и разпадането на българския етнически масив. В сърцето на Средна Азия те попадат в една синкретична, но рядко хармонична в многообразието си културна среда, в която се пресичат персийски, северноиндийски, китайски и елинистични влияния - последните донесени тук от войните на Александър, Селевкидите и утвърдени от владетелите на Гръко-Бактрия. Тази културна среда ражда две мощни държавни образувания - Партия и Кушанската империя. Вероятно още там българите са се разделили с класическия номадски бит. И втора важна особеност - при българите, както и при партяните и кушаните, родовият строй пряко се проектира върху структурата на ранните протодържавни и държавни формирания, които те изграждат по-късно в Европа.

В края на старото или началото на новото летоброене, под външен натиск, а може би и в резултат на борби за политическа централизация е изхвърлена първата българска миграционна вълна към Европа. По древните търговски пътища българите достигат Северен Кавказ и както свидетелствува арменската историография най-старата "Земя на българите" там е била в планините. Дори когато почувствували силата си постепенно започват да овладяват лесостепната зона, тази земя остава естествена цитадела на българското етническо присъствие в Северен Кавказ поне до Аспарух, ако не и по-късно. Макар и преселението на запад за известно време да консервира отделни черти от номадския начин на живот, както вече отбелязахме българите не са класически номади, сиреч пастири, които следват стадата си в тяхната естествена сезонна миграция. В Северен Кавказ те усядат, строят градове, прилагат самобитна фортификационна система за защита. Древните българи са били отлични скотовъди; майстори на приложните занаяти - кожари, грънчари, с вещина са обработвали различни метали. Векове те държат монопола върху търговията с кожи от Северна Индия до Западна Европа. Не им е било чуждо и земеделието. Това е дало основание на средновековните хронисти и генеалози без колебание да ги поставят в числото на старите библейски народи като яфетити, коляно

от "дома на Тогарма". Но има и конкретна причина за тяхното причисляване към епонима на древната Урарту и Армения. Племето Вландур Булгар Вунд, водено от Вананд, пресича Кавказ и търси мирно заселване в Армения. Те "за дълго", както свидетелствува М. Хоренски, се настаняват в района между изворите на реките Аракс, Кура и Чора. Историците са почти единодушни, че племенните названия "оногур", "уногундур, "огхондор-блкар(пришълци)" визират същото това племе, което първо попада в полезрението на арменската и гръко-латинска историография. То има централна роля в най-ранната българска история, а участието му за изграждането на Дунавска България е решаващо. Част от арменските българи приемат християнството редом с арменския народ и с това поставят началото в християнизирването на българския народ. Размирният IV в. в арменската история и разливането на хунската вълна до Северен Кавказ са най-вероятните причини, довели до вторичното мигриране на повечето арменски българи обратно към Северен Кавказ. Останалите, известни с етнонима "ванандци", за определено време запазват своята идентичност и са един от възможните източници на топонимите "Булгар-даг", "Булгар маден", "Булгар-мазара" и пр., запазени до края на миналия век в Киликийския Тавр - люлката на Киликийска Армения.

Българите са държавотворен народ. Чрез "Именника" на своите канове самите те са засвидетелствували, че поне от 60-те години на II в. сл. Р. Х. имат ясно изразено етнополитическо самосъзнание, а следователно и някаква форма на държавност, олицетворени от континуитета във властта на династията Дуло. Някои историци изчисляват, че с прекъсване между 737-802 г. династията Дуло управлява България от Авитохол до Борис II или около 750 години. В този период се включва "епохата Авитохол", сменена след разпадането на Хунската империя от "епохата Ирник". "Старата, Велика България" достига своя апогей при кан Кубрат. Хазарският удар в средата на VII в., а половин век по-късно и арабската инвазия от юг, окончателно разкъсват етнически българите. Велика България продължава да съществува чрез две нови Българии, пренесли центровете на своя обществено-политически и икономически живот в някогашните северни и западни периферии на Стара България. Българите край Волга и Кама, в Хазарския хаганат и при Долния Дунав, в Трансилвания и Северна Италия не забравят общия си корен. Фактите, които потвърждават това не са малко: оттеглянето в Омуртагова България и Панония на въстаналите българи срещу хазарския хаган Обадий след края на гражданската война; преселването на водените от Била, Боксу и Хеген българи край Дунав през 970 г.; пристигането в Дунавска България на оглавената от Юлиан (1235 г.) експедиция, тръгнала да търси прародината на унгарците с молба към Иван Асен II да им се укаже пътя към Волжска България и пр. Държавотворността на българите личи и от поведението им в амалгама от племена и народи, заливали Европа при Великото преселение на народите. Всеки претендент за властта е трябвало да се съобразява с евентуалното българско присъствие в конфедералните структури. Но най-ярко това качество е демонстрирано в утвърждаването на Дунавска България.

Положението на Аспаруховите българи е било незавидно, да не кажем критично. Те напускат "старата Велика България" и се оттеглят на запад към периферията ѝ като с ариергардни боеве възпират връхлитащите ги хазари на всеки възможен рубеж, най-често по протичащите от север на юг към Черно море реки. От запад българите са били принудени да преодоляват съпротивата на аварите, решили да се възползват от създалата се ситуация. И в този момент срещу Аспарух се изправя самият византийски император с елитните си легиони, принудили преди това аварския хаган да превие коляно пред василевса и смачкали на изток съпротивата на омаядския халиф Муавий. Това, което се случва по-нататък П. Коледаров много точно нарича "Устройство и признаване на българската държава от Византия"[сп. Исторически преглед, кн. 2/1988 г.], защото не става дума за създаването на нова държава. В словото си на 9.VIII.681 г. пред VI Вселенски събор презвитер Константин Апамейски подчертава, че византийците са претърпели поражение не от някакво племе, а във "войната с България" [ГИБИ, т. III, с. 170]. От казаното може да се направи само един извод, че България вече е била с ясно изразена "международноправна персоналност". "Подписването на един международноправен акт - заключава П. Коледаров - обаче несъмнено не следва да определя датата на възникването и да се смята за начало на държавата при положение, че тя участва в него като обособено и устроено още преди това образувание"[Цит. съч. с. 75]. В подкрепа на това е и фактът, че навсякъде в изворите, отразили тези събития, българите са определени като "етнос - народ", а не като племенна дружина, размирила Дунавския лимес на империята. Хронистите са чувствували, че става нещо необичайно. До този момент варварите са пребивавали на територията на империята или като амаксовий - нашественици, които след оплячкосването ѝ я напускат; или като федерати. За пръв път е оспорен принципа на ойкуменизма - "правото на империята да владее вселената и народите". Със силата на оръжието е утвърдена суверенна държава "на самата територия на империята" и императорът е бил принуден с международноправен акт да признае фактическото положение. Нещо повече - на Византия, правоприемницата на хилядолетен Рим, България противопоставя достолепието на своята династична традиция, самобитната си военно-политическа и административна система, обичайно право и начин на живот, доминиран от висши духовни ценности. Уверени в достойнствата на собствената си култура и свикнали да отстояват уникалността ѝ в подчертано синкретичната културна среда на Средна Азия и Северен Кавказ, те не са се страхували от обезличаване в контактите си дори с Византия. Ето защо някак странно звучат твърденията за пълната им асимилация, за безследното им поглъщане от славянското море.

Г. Б. Феодоров, Л. Нидерле и др. историци датират славянското заселване на Подунавие в началото на нашата ера. Но те се позовават на една късна добавка у Евсевий, в която става дума и за аварите, а за тях е твърдо установено, че се появяват по Долния Дунав през втората половина на VI в. Редица автори се опитват да аргументират тази теза като свързват ранната поява на славяните в писмените извори с

етнонима "венеди/венети". Прокопий Кесарийски, Менандър, Агатий Миринейски, Теофилакт Симоката не говорят за "венети". В един ред с анти и склавини ги поставя готският историк Йордан. Но за венеди пише Плиний Секунд [Nat.Hist., VI.35]и ги определя като сармати. Тацит се колебае дали са германци или сармати, тъй като за разлика от сарматите, чиито живот минавал на коне и превози, венедите, подобно на германците, си правели къщи, носели щитовете и се предвиждали пешком. В съчинението си "Всеобща история" [II.17.5-7] Полибий отбелязва: "Страната, достигаща до Адриатика завлаждало друго, твърде древно племе, носещо името венети: по отношение на нравите и облеклото, то малко се отличавало от келтите, но говори особен език. Писателите на трагедии често споменават за този народ и разказват за него много чудеса". Римският император Волузиан(251-253) е наречен Венедски за победа над венедите по Долния Дунав воювал с конгломерат от скито-сарматски племена. Към тези факти полските учени Лер-Сплавински [Lehr-Splawinski T., O pierwothych Wenetach.In - Inter armazbior prас,ofiarowananych K.Nitschowi,Krakow,1946]и Ловмянски [Lowmianski H., Poczatki olski,Warszawa,1964,I.90-92]добавят и следните аргументи:

В ранносредновековните извори славяните никъде не се споменават под етнонима "венеди".

Етимологично свързаните с това име топоними и хидроними се срещат в Бретан, Северна Италия, северните райони на Балканите - области, в които славяните или никога не са живели или са се появили не по-рано от V-VI в. в. От това, че тези топоними и хидроними са възникнали по периферията на славянския етнос, където той се среща с други етноси, полските учени правят извода, че венедите са били индоевропейски етнос, населяващ някога земите впоследствие заети от западните славяни. Така съседите на новите преселници пренасят върху тях името на по-рано обитавалия тук етнос. По подобен начин и източните славяни получават своя етноним. Антите са били ирански етнос. Г. В. Вернадски вижда в тях периферни алански племена и извежда името им от осетинското "anda"-вън, "andag"-външен, от санскрит "anta"-край границата, граничен. През IV в. антите създават племенен съюз начело с Бож (Boz). Антите са били в пряк контакт с източните славяни, които приемат не само името им, щом изследователите подчертават, че са били доста по-различни от останалите славяни. Румънските археолози допускат славянска поява по Долния Дунав не по-рано от края на V в. и началото на VI в. Изследователят на Черняховската култура Е. А. Рикман поставя раннославянските паметници по Долния Дунав към VI-VII в. и смята, че е невъзможно да се докаже славянския характер на Черняховската култура и по-нататък да се търси връзката ѝ с раннославянската и древноруска култура [Цит съч., с. 15].

Ако съпоставим казаното до тук с писмените свидетелства за българско присъствие по Долния Дунав констатацията може да бъде само една - българите се появяват най-малко половин век преди славяните по тези места. С военната си мощ те отварят пътищата към

Илирик и Македония, Мизия и Тракия за славянския свят. За пръв път славянски отреди прекосяват великата река през второто десетилетие на VI в. Набезите им зачестяват при управлението на Юстиниан I (527-565). Понякога те са ставали жертва и на други търсачи на щастие по земите на империята. През 544/45 г. херулите изстребват преминалите южно от Дунава славяни. Едва пет години по-късно е отбелязано първото славянско зимуване по тези земи. Славянската миграция става масова и с усядане в края на VI в. (Монемвазийската хроника 587/88 г.; Евагрий и др.) и особено в началото на VII в. (602 г.), когато окончателно рухва византийската отбранителна система по р. Дунав. В много случаи славяните са съпровождали българските, а по-късно и аварските дружини. Посоченото е дало основание на Л. Дончева и Ст. Ангелова да направят извода, че славянската колонизация е пряко следствие от настаняването на българите в региона, а не го предшества по време [Проблеми на ранносредновековната култура в Южна Добруджа; В - Славяни и прабългари. Първи международен конгрес по българистика, С., 1982 г., т. II, ч. 1, с. 168-169]. Приписката към Манасиевата хроника, която поставя за начало в овладяване балканските провинции на империята царуването на Анастасий (491 г.) показва, че българското присъствие южно от р. Дунав е преследвало стратегически цели. Когато от две посоки българите навлизат във владенията на империята, Кубер по стария Вардарко-Моравски път и Аспарух през Малка Скития установил центъра на държавата в Плиска, те са познавали земите, в които отиват, като дланта на ръката си. В това време социалната организация на славяните е била в стадия на военната демокрация и те вече чувствували потребността от централизиран държавен организъм. След блестящата победа на Аспаруховите българи над Константин IV Погонат (668-685) славяните намерили в тяхно лице силен, верен и справедлив съюзник и покровител срещу авари и ромеи; народ с опит в държавнотворните дела. Планомерното разместване на славянските племена, северите от пр. Верегава на изток до морето срещу Византия и седемте племена - на югозапад срещу аварите, говори за прилагането на териториално-устройствен модел явно с вече проверена на практика от българите ефективност. И още един пример - в договора между България и Византия е имало специална клауза за защита на племенните славянски територии - Славиниите - от византийски посегателства. Неспазването на тази клауза от договора изпитва на гърба си имп. Юстиниан II през 688 г. С конна армия той нахлува в Славиниите и достига "чак до града Солун". Неочаквано в защита на славяните срещу него се изправя българската конница, което за малко не коства живота му. Ето защо не е чудно, че славяните доброволно са приели военно-политическото върховенство на българския кан, който е олицетворявал международноправната персоналност на държавата. Символични данъци, социална справедливост, сигурни гаранции срещу външни посегателства при равнопоставена договореност за права и задължения - това е формулата приобщавала постепенно и останалите племена към българската държава. Регистриран е един случай, в който славянско племе (тимочани) търси контакти с друг владетел и отговорът на българите за нарушаването на договора е бил трагичен за отцепниците.

Почти няма изследовател, който да оспорва приоритета на българите в устройването, организацията и управлението на държавата през Първото българско царство. Но от тук нататък оценките на историците за резултатите от двувековната демографска дифузия между българи и славяни са разноречиви. Особено драстично се разминава с фактите внушаваната и от учебниците теза за пълната, безостатъчна, включително и културна асимилация на древните българи от славяните. Като основен аргумент в подкрепа на тази теза се взема чисто количествения ръст на славяните и в културно отношение "езиковата анихилация" на древните българи. Археологическите данни обаче говорят за участието на значителни етнически маси българи в отстояването на българската държавност южно от р. Дунав [Виж напр. Етногенезис и културно наследство на балканските народи, С., 1971 г., с. 55]. По археологическата документация за разкопки на некрополи от първите векове на Дунавска България Р. Рашев ги изчислява поне на 1/3 от населението. Далеч по-радикален в изводите си е Д. Димитров ["Още за българския език и св. св. Кирил и Методий, сп. Ави-Тохол, кн. 6/1996 г. и сл.]. Но всеки сериозен учен знае, че етногенезисът не е единствено и само биологичен процес. Нещо повече - той е преди всичко процес, формиращ езиковата, религиозната, битово-фолклорната, изобщо културната среда и идентичност на даден народ, а с течение на времето не само политически, но и етнокултурно славяните започват да се идентифицират като българи.

Предполагаемата тюркска етническа принадлежност на древните българи с хипнотична сила десетилетия наред насочваше усилията на езиковедите към тюркското езиково семейство. Резултатите бяха отчайващи. Тюркските понятия, попаднали в словния фонд на старобългарския език, се броят на пръстите на едната ни ръка. Заедно със съхранените и в новобългарския те са около 15 за някои от тях без сигурни гаранции, че са от допеченежки и доосмаски произход. Невероятно изглежда при активната диглосия между двата етноса и конвергенцията на езиците им почти безследно да се претопи езикът на държавнотворния, имащия военно-политическата власт при това съвсем немалоброен етнос. Откритите след 1946 г. надписи засилиха това съмнение. Доколкото в онова време на изток гръцкият език е бил общоприет език на търговията, дипломацията и културното общуване, и българските канове са изсичали каменните си послания с гръцко писмо, но редом с това за собствени нужди древните българи са използвали своята руническа писменост. Те са били в буквалния смисъл на думата писмен народ и словата на Черноризец Храбър "чертътами и ръзами читаахен и гатаахен поганх сонще" са се отнасяли за тях, а не за славяните. Възможно ли е само за два века да изчезне език, разполагал със собствена графична система за изразяване? Някои езиковеди сочеха членната форма в българския език като наследство от езика на древните българи; други (К. Влахов) такова наследство виждат в преизказното наклонение. Твърде особен славянски език било в граматично, било във фонетично отношение се оказва и съвременният български език. Нека изброим основните особености, както големият познавач и майстор на

българската словесност Д. Талев ги формулира [Виж Македонските славяни са българи, С., 1939 г.]:

#Българският език единствен между всички славянски езици има член при съществителни, прилагателни, числителни, местоимения и причастия.

#Той единствен между другите славянски езици е станал аналитичен. Няма склонения и падежи, освен именителен, звателен и твърде рядко винителен.

#Единствен образува сравнителна и превъзходна степен при прилагателни, някои съществителни и глаголи с частиците "по" и "най".

#Единствен има така нареченото двойно лично местоимение.

#Единствен няма неопределено наклонение (инфинитив).

Тези особености са неговата *diferentia specifica*, ясно отделящи го от всички славянски езици. Те очертават границите на българския етнос и са щит срещу спекулации с историята на близки и далечни нам "доброжелатели". Най-добре специалистите ще отговорят на въпроса за първичния материал на еволюцията довела съвременния български език до посочените радикални различия с останалите славянски езици.

Променената гледна точка и упоритият десетилетен труд доведоха П. Добрев [Езикът на Аспаруховите и Куберовите българи. Речник и граматика., С., 1995 г.] до откриването на над 1000 думи в съвременния български език с етимологии към някои реликтови езици, говорими в Памир, Хиндукуш и Северен Кавказ, очертали пътя на българската миграция до Балканите. Ако са автентични дори и половината от тях, това вече по друг начин поставя редица проблеми от историята и разволя на българския език и култура. Хармонична с естествения процес на спояване между двата езикови пласта е била и дейността на светите братя Кирил и Методий. Като се има предвид, че освен около родния им град Солун и всички земи, през които преминават мисиите им с изключение на "сарацинската" са с осезаемо българско присъствие от векове (край р. Брегалница, в Хазарско, Панония и Северна Италия), можем да предположим за каква говорима реч те са стъкмяли своите букви. Езикът вече е бил един - старобългарски. Само това може да значи фактът, че в Житието на св. Димитър Солунски (VIII в.) се прави разлика между езика на българите и славяните, а в Житието на св. Климент Охридски двете названия вече се употребяват като синоними (Ив. Шишманов).

Религиозната толерантност е един от основните принципи, върху които се утвърждава Дунавска България, защото както в изходната си позиция, така и в пътя към приемането на християнството двата етноса са твърде различни. Сравнително примитивната политеистична и клоняща към пантеизъм религиозна система на славяните стои твърде далеч от християнството. Ето защо, за славяните покръстването в буквалния смисъл е било религиозно обръщане с всички рискове от съвместени култови практики, смисли и значения. При българите нещата стоят по-различно. Доскоро масово и почти без опоненти се налагаше възгледа за принадлежността на българите към тенгризма като религиозна система. И тъй като знанията, които имаме

за нея са твърде оскъдни, нашите историци често ги допълваха с аналогии и свободни тълкувания дори на единични факти от най-различно естество. Например едничък Симеон Магистър пише, че Крум извършил човешко жертвоприношение край Константинопол и това вече се взема за достатъчно основание в учебниците да се отбележи, че "при войни, природни бедствия и др. били извършвани и човешки жертвоприношения". Най-напред В. Бешевлиев, а в последно време Ив. Венедиков и П. Добрев обърнаха внимание на голямо число явни иранизми в религиозните представи и обреди на българите. В бъдеще една широка дискусия би разкрила дългата и сложна еволюция на тези представи, но в едно мненията на изследователите се сходят - изповядваната от дунавските българи религия е била лишен от иконография монотеизъм. Въпросите на княз Борис до папа Николай I, макар и косвено свидетелствуват, че българите дълго са шлифовали религиозните си възгледи в пряк досег с юдаизма, а първите християни между тях са се появили през IV в. в Армения, за да ни постави Козма Индикоплевс между християнските народи още в 547/48 г. Религиозният развой на българите е преминал през всички "стъпала", приближаващи ги към християнската представа за Бога. Този процес е продължил близо пет века и покръстването е само негова финална фаза. За това бавно, но продуктивно усвояване на християнството говорят много факти: Никой от арменските автори не споменава, че след покръстването на Армения българите там (ванандци) са останали с различно вероизповедание и логично те участвуват в Аварайрската битка в състава на християнските сили. До средата на XIX в. обвеевна с легенди в Северен Кавказ е съхранена християнска община Болгар. В Чирюртското градище (некропол №4) са открити две малки каменни църкви без покрив, аналогични на раннохристиянските храмове в Задкавказието и Близкия Изток с изкусно изрязани каменни кръстове. В Пентаполис българите се присъединяват към християнските сили и просъществуват етнически неасимилирани над осем века. Патриарх Никифор съобщава за покръстването на част от "хунската" върхушка през 619 г. в Константинопол. Присъщите на византийската историография понятийни архаизации, съдбата на хуните в началото на VII в. и интензивните дипломатически контакти между Византия и Велика България в този период дават основание на В. Златарски и Г. Моравчик да заключат, че става дума за част от българската аристокрация. Това кореспондира с бъдещото у някои историци недоверие свидетелство на Йоан Никиуски за покръстването на Кубрат. Аварският хаган поверява на Кубер пленниците-християни и те му остават верни не само в похода, но и след това. Върху оловен печат на кан Тервел четем: "Богородице, помагай на цезаря Тервел!" Хамбарлийският надпис противоречи на византийските писания за гонения на кан Крум срещу християните. На медальон кан Омуртаг е изобразен с кръст в дясната ръка. В четенето на древнобългарските надписи Ив. Венедиков обръща внимание, че не малка част и от другите надписи започват с кръст, а Омуртаговият надпис №43 веднъж е датиран по "Р. Х." - 820 г. и втори път от сътворението на света - 6327 г. Формулата "Р. Х." е означена с гръцки термини, които буквално значат

"от появата на Истинския Бог". Следователно, българското божество, към което се обръщат в надписите си кан Омуртаг и българите "е толкова близко до християнския Бог, че може да се означава с неговото име, когато се пише на гръцки" [Венедиков Ив., Прабългарите и християнството, Ст. 3., 1995 г., с. 165]. Хронистите с половин уста отбелязват трагизма в управляващата династия, свързан с християнството на първородния Енравота(Войн), което е ясен знак за степента на християнизация в българското общество. При следващите владетели то вече е почти легитимно. Споменатият Бог в надписите от Филипи е християнския Бог и затова В. Златарски определя управлението на кан Пресиан като период, който подготвил добре почвата за официално приемане на християнството в българската държава [Георгиев П., Първобългарският надпис от Филипи в нова светлина, сп. Исторически преглед, кн. 3/1990 г.]. В актовете на Осмия вселенски събор (869 г.) духовните звания на българските пратеници били записани с понятия, характерни за ранните източнохристиянски общности, което загатва исторически проекции и развитие на християнството в България преди официалното му приемане. За това П. Добрев специално отбелязва, че "прабългарите са донесли в нашата страна не само своето езичество, но и ранните наченки на своето християнство" [Добрев П., Каменната книга на прабългарите, С., 1992 г., с. 101]. Ив. Венедиков определя религиозната ситуация в България непосредствено преди официалното приемане на свето кръщение по следния начин: "Няма страна, в която езическият народ да се е намирал по това време в ръцете на едно ръководно малцинство, толкова близко до християнството, колкото българското". Едностранчиво се е тълкувала и мотивацията на българския двор за приемането на християнството. Някои изследователи поставят акцента на външния натиск - загубена война с Византия. Този факт може да е имал значение при избора на център, от който да се приеме християнството, но не и за самото решение, довело до промяна в официалното вероизповедание. Напълно уместна е бележката на Калин Янакиев, че преди да приеме свето кръщение от Константинопол св. княз Борис е търсил по същите причини контакти с Людовиг Немски(826-876). И освен политическа далновидност зад този акт стои също искрено търсещото чисто християнство сърце на един владетел, което личи от зададените към папа Николай I 17-ти и 106-ти въпроси. Вярвам, казаното е напълно достатъчно, за да стане ясно, че и в процеса на християнизация с далеч по-богат опит и с водеща роля са били отново българите.

Резултатите от археологическите проучвания недвусмислено определят като по-развит в занаятчийско отношение етнос българския. Има данни, че и в земеделието чрез българите славянските племена се запознават с железния плуг. Фолклорът на древните българи, сюжетно вплел в себе си фигурите на българските владетели, "е станал и фолклор на българските славяни" (Ив. Венедиков). Дори традиционният български костюм с изключение на ризата е възприет от костюма на древните българи - колан, гащи тип "беневреци", кафтани, островърхи кожени шапки, трансформирани в калпаци, кожуси и др.[Нешева В., Костюмът през Първото българско царство (по археологически данни); В

- Първи международен конгрес по българистика. Славяни и прабългари., С., 1982 г., т. II.ч. 1., с. 351-366]. И страничните наблюдатели са отчитали българската доминация в социокултурното спояване на двата етноса. Айнхард(770-840), биографът на Карл Велики, нарича подвласния на българския кан народ "общност на българите" (societas Bulgarorum). Няма нищо странно в това, че след като са упражнили културно влияние върху тюркски, угро-фински, германски и други племена и народи древните българи са изиграли ролята и на "цивилизатори на славянския свят" (Г. Фехер).

Изброените факти, към които могат да се добавят още, идват не да оспорят или омаловажат славянското участие в изграждането на Дунавска България, но да обърнат внимание на действителната роля, която всеки един от двата етноса, съгласно писмените извори и археологически данни, е играл в сложния социокултурен процес на единение. Историческата истина прави излишни обясненията от типа - "българите се претопили, но останало името им". Ние сме българи не само, защото сме наследници на тяхната история, а защото тази история продължава да живее в нас и чрез нас, чрез нашите деца; защото носим в себе си плът от плътта им; защото в словата ни звучи и тяхната реч; защото корените на народната ни самобитност са заровени в техния бит и култура.

ИСТОРИЯТА - НАЧИН НА УПОТРЕБА ИЛИ КАК СЕ ПРАВИ БЪДЕЩЕ

Така, търпеливи читателю, прочетох и промислих достъпните ми извори за най-ранната наша история. Започнах със съмнения - завършвам с удивление, което само Паисиевото слово може да изрази. Вярвам ще простиш на мен лаика, дете се одързостих да пиша за неща, за кои по право други люде умни, учени и вещи в историята следва да пишат. Но Бог ми е свидетел, че докато четях "в сърцето ми беше като че ли разпаден огън, заключен в костите ми, и аз се измъчих да го задържам, и - не можах" [Иеремия 20:9].

ВМЕСТО ПОСЛЕПИС:

ИСТОРИЯТА - НАЧИН А УПОТРЕБА ИЛИ КАК СЕ ПРАВИ БЪДЕЩЕ

Заглавието е явна парафраза (Жорж Перек), но това не лишава поставения в него въпрос от смисъл. Преди няколко месеца син на мой приятел решава да се осведоми от баща си, защо му е да изучава история след като там става дума за минали неща, които не вижда как кореспондират с "тинейджърските" му проблеми днес. И ако в случая бащината власт е напълно достатъчна, за да отложи нравоучителната беседа и с императивен тон да посочи синовните длъжности, то в социален план това едва ли е възможно.

Едно от ключовите понятия, чрез които постоянно се задава българското настояще е понятието "криза". Параметрите на кризата

интелектуално и емоционално се снемат в кризата на самосъзнанието ни за идентичност. Българинът днес не се харесва такъв какъвто е. Той търси своя нов образ, включително и в историята. Историята се прередактира. "Непрестижни" факти и цели исторически периоди се изтласкват към периферията на масовото съзнание. Ако това е трудно или невъзможно тези факти и периоди се вземат в бинарни опозиции ("робство-оцеляване" например), които поне ценностно биха ги релативирали. В търсене на поредната си "автентична" идентичност, българинът се мята в прокрустовото ложе на собствената си история от "Осанна!" до "Разпни го!" И под натиска на събитията цялата тази могъща енергия на "колективно безсъзнателното" се трансформира във воля за нови жизнени стратегии. При тази ситуация историкът може да заеме позицията на:

- # Няма регистратор на събитията;
- # Интелектуален филтър за новите маски, които властта се готви да надене върху националната ни идентичност;
- # Съавтор на разгръщащото националната ни идентичност бъдеще.

По правило първата позиция методологически се обслужва от "строгата обективност", "безпристрастност" и гола фактографичност на емпиризма. Наивният исторически реализъм (Леополд фон Ранке) и взаимствуваната от природознанието проста индукция като метод ни затрупват с факти, а заедно с нас и историческото ни съзнание. Нормите на този методологически подход изискват изследователят, посветил се на миналото такова, каквото е само по себе си, да се откаже от проекциите му върху настоящето. Жан Ламер [J.Lameere] дава следния есенциален израз на тази позиция: "... да пишеш история - значи да се откажеш от участие в нея". Така се разпада диалектичното *coincidentia oppositorum* (съвпадение; съвместяване на противоположности) между мига и вечността - предупреждава Р. Вейман - и в отворилата се бездна изчезва живата функция на историчното. Отново сме пред разпадналото се време с въпросите, стояли пред св. Августин. При подобна методологическа нагласа, всеки опит да се хвърли мост между минало и настояще, завършва с внасянето на "мумии в света на живите".

Втората възможна позиция е далеч по-сложна. Методологически често тя е представена за наивен исторически реализъм, но в действителност предпочита възможностите на историческия романтизъм. Деспотизмът на фактите отегчава философите на живота. Те предпочитат необременената от тях фриволност на "ценностните отношения". Това добре! Но появилият се в историческото съзнание фактографичен вакуум засмуква съдържания от други сфери на духа. В това е шансът на волята за власт (по-грубо, но може би по-точно казано "за волята на властващите"), услужливо да предложи на историческото съзнание възможностите си за проникване в различни сфери на духа. Историческото съзнание е върнато към своето детство. Историята се превръща в модерен мит и нейната универсалност се представя за универсалност на митологизиращите я идеологеми. Историкът поема функциите на черноработник, пренареждащ поредния колаж през филтъра на една или друга властова идеология. Психологически

мощният, но сапрофитен исторически романтизъм удобно се настанява върху емпиричните възможности на наивния исторически реализъм, в резултат на което историческата действителност се редуцира до съдържанието на историческото съзнание.

Перспективите са неутешителни. Съдържателното свиване на историческото съзнание до мащаба на историческата действителност в първия случай и перманентното репродуциране на вкостенени социални архетипове лишава историческото от характеристиките на развиващ се процес. При втория случай еманципираното от историческата действителност историческо съзнание непрекъснато възпроизвежда идеологически взаимоотношения се колажи и лишава историческото от характеристиките му на непрекъснат процес.

Връзката между миналото и настоящето може да бъде продуктивна само като връзка от корелативен тип, ако за предмет на историята се вземе не миналото само по себе си или субективно валидното му преживяване от историка, а колективното отношение на съвременното общество към своето минало. По правило тази връзка се задава чрез категорията "традиция". Традицията живее и се обновява в резултат на оплождането от историческото минало на наличното историческо съзнание към момента на анализ. Ролята на историка за враждането на традицията в мотивационните механизми на обществото е ключова. Той изследва феноменологията на историческия процес с цел постигане на принципите, върху които се гради този процес. Смисълът и значението на принципите като каузални зависимости се проецират върху духовните конструкции на настоящето и се синтезира едно мотивационно "сега", готово да адаптира тези принципи в бъдещето. От тази гледна точка традицията вече се възприема като ансамбъл от исторически проверени във възможностите си жизнени стратегии и социални технологии. До масовото съзнание обаче те стигат чрез система от светогледни интуиции. Една от длъжностите на историка е да не позволява на властовите структури да разтварят ножицата между търсецото истината историческо съзнание и мотивиращите масовото съзнание светогледни интуиции. Така вместо манипулирано от волята за власт плъзгане по светогледните интуиции, чрез рационализирането им гражданското общество и всеки отделно взет негов член ще получи възможност за свободен избор на поведение.

* * *

За кой ли вече път като народ катерим стръмни пътеки в историята си. Ще ни научи ли нейната мъдрост как се прави бъдеще? Това изглежда зависи от нас; от шанса, който ще дадем на децата си за свободен и отговорен избор. Днес старият училищен звънец пак ги зове в класните стаи за нови, вълнуващи срещи с духовността на света... и с историята. Дай Боже от тези срещи да се зачене по-добро бъдеще за тях, за всички нас, за България!

15.09.1997 г.
София

ПРЕВОД НА АНОНИМНИЯ ЛАТИНСКИ ХРОНОГРАФ ОТ 354 ГОДИНА.

От първия син на Ной - Сим, произлязоха 25 народа. Те живеят на изток. Имената на синовете на Сим са:

Елам, от който са еламците;
Асир, от който са асирийците;
Арфаксад, от който са халдеите;
Лух, от който са лазите;
Харам, от който са игурите или етхес;
Лебул, от който са лидийците;
Гатсера, от който са гасфените;
Халмодат, от който са индиите;
Сала, от който са бактрийците;
Арам, от който са арабите;
Идурам, от който са гамериите;
Одерма, от който са мардиите;
Лезел, от който са партяните;
Десмем, от който са гедрусите;
Асал, от който са хискиите.
Асал породи Мелхи, който имаше двама сина - Мелхи и Мелхиседек.
Авимелех, от който са хирканите;
Сабеби, от който са араните;
Мамсвир, от който са армените или амените;
Евилат, от който са гимнософистите;
Зиези, от който са българите.

КОИ СА БЪЛГАРИТЕ И ОТ КЪДЕ ПРОИЗХОЖДАТ

А.Стаматов

Теориите за произхода на българите най-грубо може да се разделят на две групи:

А) Българите са пришълци от изток (тюрки, или славяни, или друго "племе", или пък смес от такива народи);

Б) Българите са местно население в централната и североизточната част на Балканския полуостров.

Вечният календар на българите е един от най- древните в света. "Поради това, че някогашните прабългари са били доста многоброен народ, а не шепа хора, техният старинен календар е оставил дълбоки следи в българските народни традиции." - Празници като Игнажден, Трифон Зарезан, конните надбягвания на Тодоров ден, петровското пиле на Петровден и оставянето на първия сноп при започването на жетвата са прабългарски обичаи, които са били в следствие обвързани с църковната традиция. Те липсват при славянските народи. Дванадесетцикловият характер на българския календар и съвпадението на отделни понятия, някъде мнимо, с понятия от тюркския циклов

календар сякаш "бетонираха" изказаната още в края на XVIII в. теза за тюрко-алтайския произход на българите. В подкрепа на тази теза се приема и фактът, че българи и хуни почти синхронно се появяват в латинската и гръцка историопис от края на IV и началото на V в. "Хуно-тюркската" гледна точка става толкова хипнотизираща, че голяма част от придържащите се към нея автори полагат огромни усилия по някакъв начин да съгласуват с нея противостоящите ѝ факти, вместо да потърсят деформиращата причина в самата нея. Очакваният езиков материал не идва и от Волжска България. По-голяма част от изследователите приемат, че към XIII в. българите-мюсюлмани са загубили своя език и са приели огузо-кипчагския. Няма нито един извор, който да сочи какъв е бил литературният език във Волжска България в домонголско време. Между XII-XIV в. в език на религията и науката е арабският и най-значимите паметници в ислямския свят са създавани на него. От времето на първите известия за тях, та до ден днешен българите непрекъснато се наричат българи." и "...разликата между българите от времето на Авитохол, Курт/ Кубрат/ и Аспарух и съвременните дунавски българи е дори по-малка и несъществена, отколкото различието между елините от времето на Омир и днешните гърци.", "Историческите и езиковите податки недвусмислено сочат, че българите са един от най-старите народи, които са съумели да оцелеят до днес."

Плиний Секунд също твърди, че в Кавказ на чупката към Рипейските планини живеят 300 племена с различни езици и римляните били принудени да "водят делата си" с помощта на 130 преводачи. Ибн-Фахид (IX в.) говори за 72 племена в Северен Кавказ, които не се разбирали помежду си без преводач и пр. Еднозначното свързване на дадена археологическа култура с определен етнос и то по отделно, фрагментарно взети белези, също е ненадеждно, макар че в практиката си археолозите често търсят такива паралели. Затруднения ражда и ранното разпокъсване на българския етнос - още в Средна Азия, а по-късно по пътя към Европа и в самата нея. В историческите изследвания, с някои изключения (П. Коледаров например), все още рядко се използват големите възможности на историческата география, а и не винаги е търсен системен подход към наличните писмени източници.

354 г. - Българското име се споменава в анонимен латински хронограф, изграден върху по-стар гръцки оригинал и е запазен в два преписа. Събитията в единия препис достигат до 234 г. и в него българското име липсва. Преписът, датиран от Момзен, А. Куник, В. Розен към 334 г., включва в числото на семитските народи с техните родоначалници и българите. "Ziezi ex quo Vulgares" - Зиези, от който са българите.

422 г. - В 409 г. хуните покоряват аланите, бастарните, а също и германските племена гепиди, вандали, готи, лангобарди и др. и се настаняват в Панония. В началото на V в. българите нанасят поражение на лангобардския крал Агелмунд и пленяват дъщеря му. Събитието е станало в северните склонове на Карпатите и е отразено от Павел Дякон и Фредегарий. В. Бешевлиев го поставя в 422 г., а за първоизвор сочи

епоса "Херварарсага". Тази синхронност с хунското нашествие в Европа дава основание за извода, че воювалите с Агелмунд българи са част от увлечените в хунското нашествие нехунски племена. Любопитно е, че през "хунския период" българите повече не се появяват с родовото си име в изворовия материал за Централна, Източна Европа и Балканите. Когато след смъртта на Атила синовете му се опитват да разделят помежду си съюзените народи "като роби", нехунските народи се разбунтуват под водачеството на бившия Атилов съветник - гепидския крал Ардарих и в 454 г. нанасят съкрушително поражение на хуните при р. Недао. От всички германски племена пръснати в Централна и Източна Европа в най-тесни дружески отношения с българите са гепидите. Фактът, че българите участвуват в разгрома на хунската империя, не се оттеглят с хуните на изток и не участвуват в опитите на Денгизих да възроди хунската държава са едно от сериозните основания да се твърди, че българите не са хунско племе. След разпадането на хунската държава, гепидите създават своя от р. Тиса до Трансилвания и на юг до р. Дунав. През следващите десетилетия българите са чести "гости" на Илирик. Българският летописец е отбелязал тези събития в приписка към превода на Манасиевата хроника с мнението, че в това време българите започват да завладяват своята си земя. В конфедеративни отношения с гепидите или като самостоятелно държавно формирование, но при всички случаи със свой владетел те се разполагат от другата страна на р. Дунав южно от гепидите.

480 г. - Византийският император Зенон (474-491) се обръща към българите за помощ срещу готите. Враждата между остготските вождове Теодорих Амалецът и Теодорих, синът на Триарий, приключва в 479 г. Същата година е датиран и бунтът на Маркиан. В опит да изпълнят молбата на имп. Зенон, българите са отблъснати от Теодорих, сина на Триарий. Той умира през 481 г., което поставя събитието в 480 г. За това свидетелствува Йоан Антиохийски. Северната граница на империята е открита, което принуждава императорът да назначи в 483 г. Теодорих Амалеца за магистър милитум презенталис в Долна Мизия с център гр. Нове. <O:P</O:P

488 г. - Теодорих тръгва за Италия по римския крайдунавски път. Гепидите, подкрепени от български отряди, се опитват да спрат и отклонят остготите в сблъсък при р. Улка. Загива вождът на българите Бузан (П. Дякон). Българското присъствие на Балканите вече е почти постоянно.

493 г. - Същият хронист съобщава, че докато Теодорих воювал в Италия срещу Одоакър, българите опустошавали Тракия.

498 г. - Според Анастасий Библиотекар, българите бродели между Илирик и Тракия "преди да се узнае за тях".

499 г. - Решаваща българска победа при р.Цурта над главнокомандувачия военните сили на империята в Илирик - Арист. От византийска страна в сражението участвуват 15000 бойци и 520 коли. На бойното поле намират смъртта си над 4000 византийци и четирима военачалници - Никострат, Инокентий, Танк, Аквилин (Комес Марцелин). Вардарско-Моравският път веднъж за винаги е "разпечатан" за варварски набези в империята, която повече не успява да създаде

ефикасен контрол над него. Запазеният топонимичен материал потвърждава, че това е районът на първото трайно българско присъствие отсам р. Дунав.

502 г. - Комес Марцелин, Теофан, Кедрин, Зонара, Ландолфус свидетелствуват, че българите вече имали навик безпрепятствено да кръстосват Тракия и Илирик.

504 г. - Теодорих воюва с гепидския крал Тразарих за Сирмиум. Намесата на българите едва не довежда до крах похода на готите.

513 г. - В бунта на Виталиан Тракиецът за защита на православието участвуват хуни-федерати и българи. <O:P</O:P

519 г. - Българите отново нанасят катастрофално поражение на византийската войска в Илирик. По-късно възкачилият се на престола Юстиниан I (527-565) търси решение на "проблема Илирик" като назначава за стратег отделилия се от Теодорих Мундо.

530 г. - Мундо успява да разпръсне група българи, нахлули в Тракия. Пленниците изпраща за устройването на триумф в Константинопол. След триумфа те са зачислени в състава на византийската армия в Армения и Лазика.

535 г. - Българите отново се споменават като участници в битката при р. Йатрус.

538 г. - Анастасий Библиотекар пише за ново българско навлизане отсам Дунава под водачеството на Булгер и Дронг.

539 г. - Прокопий Кесарийски свързва появата на комета-знамение с мощно българско навлизане в империята. Обхватът е чудовищен - от Константинопол до Йонийския залив и Адриатика. Завладени са с пристъп, без обсада, 32 крепости в Илирик. Отведени са над 120000 пленници.

546 г. - Византия често използва услугите на българите във войните си с готите. През споменатата година дори командването на гарнизона в Перузия (Италия) е било поверено на българина Одолган.

548 г. - От византийска страна в областта Кампания (Италия) военните операции срещу готите с българска помощ води стратегът Йоан. Той губи доверието на българите и те минават на страната на готския крал Тотила.

548 г. - Козма Индикоплевс в съчинението си "Християнска топография" (кн. III) изброява от изток на запад християнизирани племена и народи. Споменати са и българите след иркани (хиркани), херули, и преди еладците, илирите, далматите, готите и пр.

552 г. - Новият главнокомандуващ на византийските сили в Италия - Нарсес, възстановява доверието на българите в съюза с Византия и с тяхна помощ при Б. Галорум нанася съкрушително поражение на готския крал Тотила.

560 г. - Виктор Танунски съобщава за български набег в Тракия, който стига чак до предградията на Константинопол.

567 г. - Аварите в съюз с лангобардите нанасят решително поражение на гепиди и българи в Панония и там установяват центъра на своята държава. Панонските българи стават аварски поданици.

573 г. - Юстин II сключва мир с аварския хаган. Като залог за мира той иска децата на хагана, но военачалникът Тиберий, явно добре познавайки действителната вътрешна конфигурация на властта в хаганата, поискал заложниците да са от децата на "скитските началници" - несъмнено децата на българските вождове. Българското присъствие вече е било така осезаемо, че те започват да оказват влияние върху снаряжението, тактиката и стратегията за водене на бойни действия от византийската армия. В "Стратегикон"-а на Псевдомаврикий от края на VI в. на конниците във византийската армия се забранява да носят български наметала.

В походите на Балканите българите действуват като поданици на аварския хаган, но явно са се ползували с една твърде широка автономия и са били почти равностойни на аварите като държавнотворен народ. Успехите на главнокомандувания византийската армия Приск при Сингидунум се съобщават като изгонване на българите от града.

595 г. - Авангардът на византийската армия, командувана от Петър - брата на императора, попада на отряд от около 1000 българи, които се движили без предохранителни мерки впредвид мирния договор между империята и аварския хаган. Българите заявили, че се придържат към договора и не желаят кръвопролития. Въпреки това Петър заповядал на авангарда да атакува българите с копия, а след това да ги доунищожи с мечове. Българите се строили рамо до рамо в обичайния си боен ред и обърнали византийците в бягство, след което спокойно се оттеглили, следейки за поведението на противника. Византийският император бил принуден да поднесе извиненията си на хагана за нарушаването на мирния договор. Сведението дължим на Теофилакт Симоката.

631/32 г.- Повратна точка в съдбата на хаганата е несполучливият поход от 626 г. срещу Константинопол. Пет години по-късно междуособицата сред управляващата върхушка в хаганата излъчва двама претенденти за престола - аварин и българин. Аварите вземат надмощие и 9000 българи търсят убежище при франкския крал Дагоберт. Благосклонен в началото, по-късно кралят издава заповед прищълците да бъдат избити. Малка група под водачеството на Алцек се отскубва от екзекуцията и се отправя към Пентаполис в Равенската област (Фредегарий). На Алцек е присвоена титлата "дукс". В 663 г. българите търсят мирно убежище при лангобардския крал Гримоалд (662-671). Причините за тази постъпка може би са "неуспеха на Констанс II да очисти Италия от лангобардите" и желанието за единение с българския етнически елемент в Беневент натурализиран по времето на Албоин. Алцековите българи са изпратени при Ромуалд - сина на краля. В Беневент вождът на българите получава титлата "гасталдиус". За двуезичието на тези българи чак до края на VIII в. свидетелствува Павел Дякон.

От писмените извори за българите, съхранени в латинската и гръцка историография, могат да бъдат направени следните изводи. Необременена от щампи и типични архаизации латинската историография отбелязва българското народностно име още в средата на IV в. От началото на V в. българите са активен участник в

етнокултурните процеси обхванали Централна Европа, Апенините и Балканите. Тази първа българска миграционна вълна не ще да е била малобройна. Тя се разлива от Черно море до Горен Дунав и от Карпатите до Илирик и Беневент. По-компактни групи българи усядат в днешна Южна Бавария, Беневент, Пентаполис, Илирик и особено Южна Панония. Макар че в епохата на Великото преселение на народите Панония се превръща в своеобразен разпределителен пункт за пришълците от изток, към различни краища на Европа, самостоятелно или в конфедеративни отношения с други племена и народи (гепиди, хуни, авари и др.) българите устояват и се задържат там без да изгубят етнокултурния си облик до появата на втората българска миграционна вълна. Тя е резултат от хазарския натиск върху Кубратова България. В началото на 60-те години на VII в. северно от р. Дунав се появяват две групи българи, водени от Кубер и Аспарух. По утъпканите пътища на първата миграционна вълна Кубер се отправя към Панония, приема върховенството на аварския хаган и се заселва в Сремската област. Владее "смесен народ", в който освен българското ядро от двете миграционни вълни са се включвали потомци от смесени бракове на пленници и изселници от многобройните варварски набези в Илирик. От "Чудесата на св. Димитър Солунски" научаваме, че тези пленници копнеели за "бащините си земи".

674/75 г.- Кубер повежда своя народ на юг към Македония. Нанася шест поражения на преследващия го аварски хаган и се установява в Керамисийското поле. По това време Византия трудно удържа арабите на изток и се отнася благосклонно към молбата на Куберовите българи за мирно заселване. В следващите години Кубер прави опит да завладее Солун и да създаде своя държава. Централна роля в това рисковано предприятие играе най-довереният човек на Кубер - Мавър, интелигентен, дипломатичен, владее еднакво добре български, славянски, латински и гръцки език. Опитът е несполучлив. Навлизането на Аспаруховите българи от североизток, минаването им южно от р. Дунав и устройването на Дунавска България подробно и многократно са излагани в родната ни историография. След разчитането на надписите около Мадарския конник историците са почти единодушни, че е имало съгласуваност в действията на Аспарух и Кубер при овладяването на земите южно от р. Дунав и в опитите им тук да пренесат центъра на българския държавен живот.

Значително по-труден за разчитане е хронотопът на българите в Кавказ. Неговото начало може да се смята за неустановено. Първото писмено свидетелство дължим на арменският историк Мовсес Хоренаци (Моисей Хоренски), който се позовава на сириеця Мар Абас Катина за преселване на българи от клисурите на великата Кавказка планина на юг в плодородните полета на областта Басиан южно от Кол (Ког, Кох).

Може би преселението на българите в Армения се дължи на хунския натиск от североизток и е станало при царуването на Аршак II (351-367) или по-вероятно при Аршак III (378-389). Ако към това прибавим факта, че авторът на Анонимния латински хронограф, който явно добре познава народите от Западна Азия и Северен Кавказ почти по същото време поставя българите именно сред този кръг народи, то

предложената датировка изглежда твърдо установена. Я. А. Манандян сочи края на IV в. като време, в което живее и работи Мар Абас Катина и така косвено потвърждава датирането на българското преселение в Армения към IV в. В IV в., а може би и много по-рано, в областта на север от Кавказките планини около р. Кубан и Азовско море докъм р. Днепър са обитавали тюркоезични племена известни на византийски, латински и ориенталски автори под общото название "българи". Но освен у Прокопий Кесарийски податки за историята на Мар Абас Катина се съдържат и у Себеос. В уводната част на своя труд той ползва анонимната "Начална история", която от своя страна се опира на историческото съчинение оставено от Мар Абас. Последният там е наречен Мараба Мцурнски. Селището Мцурн е основано във II в. и в IV в. вече е било в развалини след сполетяло го земетресение. Следователно Мар Абас Катина най-вероятно е творил в края на III - нач. на IV в.

В средата на VI в., според В. Генинг и А. Халиков не по-късно от 558 г., тъй като са споменати аварите, но не и тюркютите, Захарий Ритор поставя между народите, населяващи Северен Кавказ и българите (изброените народи са "авгар, сабир, бургар, алан, куртаргар, авар, хасар, дирмар, сиругур, баграсик, кулас, абдел, ефталит"). Той специално отбелязва, че само българите и аланите са имали градове.

След оттеглянето на аварите към Централна Европа в Северното Причерноморие и Кавказ се появяват тюркютите. Между 568-576 г. земите на българи, алани и други севернокавказки народи стават покрайнини на Западния тюркски хаганат. Конюнктурата обаче се променя твърде бързо. Бунтът на Турум-хан (583 г.) и нанесеното им от персите поражение (588-589 г.) кара тюркютите да се свият почти в старите си граници. През 590 г. гр. Боспор отново е във византийски ръце. Инициативата за окончателното изтласкване на тюркютите от Северното Причерноморие и Кавказ явно е поета от българите, защото през следващите десетилетия започва възходът на оглавената от кан Кубрат Велика България. Византия поддържа изключително тесни дипломатически отношения с Кубратова България и вижда в нейно лице надеждно прикрытие срещу налитащите от североизток номадски племена. Тази дипломатическа позиция на империята към кавказките българи не се променя чак до средата на X в. Константин Багрянородни (913-959) в съчинението си "За управлението на империята" (параграф 12) е кратък и ясен: "Знай, че така наречената Черна България може да воюва с хазарите".

Края на VI и първата половина на VII в. на север от Кавказ, в районите на реките Валданис и Псевхрос са поставени българите с етноплеменни имена Купи Булгар, Дучи Булкар, Огхондор Блкар - пришълци, Чдар Болкар.

Ал-Фазари (772/73 г.) нарича дунавските българи "Бурджан" и определя владенията им с размери 1500 на 300 фарсаха (един фарсах около 5250-5760 м.). Сведенията си събира по административен път през времето на халифа Мансур. Интересно е, че поставя българите на запад от хазарите и аланите, като последните са в една държава без да включва и българите в нея. Този факт може да говори само за едно. Авторът е знаел, че макар и част от българите да остават под хазарска

власт, България като цяло, отстъпвайки източните си територии, е местила центъра си на запад, за да съхрани независимостта си. Интересно е свидетелството на Ибн-Надим (987/88 г.), че българите употребявали китайско писмо и писмото "Мани". Вероятно една от причините за разноречивостта на арабските свидетелства е и фактът, че българите действуват и са активен фактор в стопанския и политически живот на един изключително широк за епохата географски периметър. Ако изключим търговията по море, сухопътните трансконтинентални търговски маршрути са били под контрола на българи и хазари. Тръгвайки от Индия и Китай през Пешавар - Балх - Хорезм - Задкавказието и свършвайки в средиземноморските пристанища Венеция, Генуа и на запад чак до Прованс и Мавританска Испания, българите не само пазели от тюркски набези търговските пътища на кръстопътя между двата континента, но и са обслужвали като посредници търговията между Китай, Индия, Иран, Средна Азия и Европа. За езика на българите свидетелствува, че не прилича нито на славянския, нито на тюркския. Истахри, Хаукал, Бекри, Йакут намират прилики между хазарския и българския език, но твърдят че двата езика не приличали нито на тюркски, нито на персийски. <O:P</O:P

Арабите трудно различавали "тюрки" от "фини", поради което Хволсон изказва съмнение в арабските оценки, че българите са тюрки. <O:P</O:P

Волжските българи се делят на три колена: **берсула ; есегел; болгар**, а относно начина си на живот и трите дяла са били на една и съща степен в развитието си. Вместо монети използвали разменната стойност на кожички, като стойността на една кожичка се равнявала на 2,5 дирхема. "Българският народ е земеделски и произвежда всякакъв вид зърнени храни като: пшеница, ечемик, просо и др." - твърди Ибн-Даста. Освен със земеделие и скотовъдство, българите са се занимавали с лов и пчеларство. Волжските българи са били изкусни в занаятите и корабоплаването. Велики Болгар е бил построен от борово дърво, а стените му от дъб. Пътуването от него до Константинопол траело два месеца. Наоколо живеели безчет тюркски народи, от което може да се направи извод, че за Ал-Бакуви българите не са били тюркски народ.

Две свидетелства обаче заслужават специално внимание. Димашки вижда в Багдад българи-поклонници на път за Мекка. Те му казали, че са "родени между тюрките и славяните". От тук по-късно много историци правят извода за етнически смесения характер на българите изобщо и на волжските в частност. Но отговорът на поклонниците е визирал географското положение на Велики Болгар, а не етническият характер на населението му. Второто свидетелство ни насочва към региона, от който тръгват българите в похода си на запад.

Времето от края на VII и началото на VI в. пр. Р. Х. е белязано от скито-кимерийската борба за надмощие. Като главна военна сила на север се утвърждават скитите. В асирийските клинописни текстове те са наречени саки. През 514-513 г. пр. Р. Х. отбиват похода на Дарий I. Между IV-III в. пр. Р. Х. постепенно са изтласкани от родствените им по език и култура сарматски (савроматски) племена и се консолидират в района на Крим, където заедно с автохтонното население образуват

ранна робовладелческа държава. Сарматите пречупват скитското могъщество във II в. пр.Р.Х. и завоюват земите им до долното течение на р.Дунав.От сарматските племена и племенни обединения най-известни са аорсите, сираките, роксоланите, язигите.

Освен със скотовъдство, уседналите в Кубанската област сармати са се занимавали и със земеделие. Имали са силно развито занаятчийство и приложно изкуство. Последните появили се в Източна Европа ираноезични сарматски племена са аланите в I в.сл.РХ.

През III в. в Северното Причерноморие от северозапад се появяват готите. За кратко те налагат волята си над вече установилите се там народи, но в 70-те години на IV в. от изток се задава нова преселническа вълна, водена от еверните хуни. В 209 г. пр. Р. Х. хуните образуват голямо племенно обединение ("Хунну") в Северен Китай. В средата на I в. пр. Р. Х. то се разделя, като южните Хунну са подчинени и асимилирани от Китай, а северните формират своя държава в днешен Източен Казахстан.

През I в. северните хуни се придвижват на запад по Каспийското крайбрежие. По-късно като тайфун преминават през земите на алани и готи и установяват центъра на своята огромна империя в Панония. Хунският удар разцепва аланите и една част се оттеглят към Централен Кавказ, а другите, увлечени от хуните, достигат Централна Европа. След разногласия с хуните през първото десетилетие на IV в. аланите заедно с вандалите продължават на запад и през Пиренеите преминават в Северна Африка, където създават обща държава. Победата на обединените народи над Атиловите синове пръсва хунските племена и слага край на хунската хегемония в Източна Европа. В края на VI в. Западният тюркски хаганат установява своята власт над Приазовието и в предпланинието на Северен Кавказ. Пред себе си те изтласкват аварите. Етноисторическата картина можем да завършим с хазарите, наложили владичеството си в посочените райони през втората половина на VII в. В тази панорама изследователите търсят хронотопа на българското етническо присъствие.

През различни времена българските племена влизали в многоплеменния хунски съюз; в тюркютския, уйгурския, телеутския и през VIII в. отново в тюркютския хаганат, въпреки че получават самостоятелна изява още във II в. пр. Р. Х.

Интересно е, че с малки изключения историците приемат българската поява в Европа доста преди хуните... и това съгласуват с тяхната "тюркоезичност", като ги обявяват за първи тюркски рекрути в Северен Кавказ и Приазовието.

Отсам Дунава древните българи са били значителна етническа маса, при това в Североизточна България хомогенно доминираща чак до края на IX в. По-вероятно е другото, че Зливкинската серия носи белезите на по-мощна метисация с монголоидни расови типове.

Керамиката открита в европейските поселища на българите има своите най-близки аналози в средноазиатската.

Възлизането до главния етаж на тронната палата в Плиска ставало чрез външна рампа, разположена по надлъжната ос на сградата - съоръжение типично за укрепените замъци в Средна Азия, а храм №1 в

Плиска оприличава на храма в Сурк Котал (Афганистан), строен 160-80 г. пр. Р. Х. Българите укрепвали селищата си, строили землени валове.

Върховната българска титла е "кан", а не "хан". Но докато при българите тя е предпоставена (канасювиги Омуртаг), при татаро-огузите тя е по типично тюркски маниер задпоставена (Угедей-каан, Тимур-каан, Мунка-каан, Кубилай-каан. Следите водят назад във времето и на юг в пространството към древната вътрешна Скития. Към Средна Азия ни водят следите и на древнобългарския календар. Запазен фрагмент от VII в. в китайска география от X в. ни съобщава, че китайците са възприемали като любопитен факт употребата на 12 годишен цикъл за календарни цели от населението между Самарканд и Бухара. Те "не са познавали 12 годишния животински цикъл като летобройна система извън 60 годишния цикъл". До днес той остава несравним по своята точност, прецизност и функционалност. Явно възникнал в смесена етническа среда, неговите извори се губят някъде във II хил. пр. Р. Х. Тюркският циклов календар дължи доста от особеностите си на древнобългарския.

Имената на Аспарух, Безмер, Борис, Гостун, Кардам, Кубрат, Кубер, Мостич, Омуртаг, Расате, Пресиан и др. намират своето естествено етимологично схождане към ирано-авестийски корени.

Българите едва ли са били класически степен народ. Те са се чувствали еднакво удобно както в планините, така и в степта. При превъзхождащ ги чужд етнически и военно-политически натиск те са се оттегляли в планините и при промяна в конфигурацията на силите са заемали постепенно предпланинието и равнините. По правило средищните райони на своите протодържавни и държавни формирания изграждат в близост до планини, които са използвали като естествена природна цитадела. Българите едва ли са били и класически номадски народ. По-скоро за тях номадството е било белег на "странствуващи по неволя хора". След себе си тези странни "номади" са оставяли градове (Бакат, Хумар, Болгар); фортификационни съоръжения, държави.

Изводът, който в случая пряко ни интересува е, че ранносредновековната арменска историография, подкрепена и от други източници ни дава достатъчно основания да продължим от границата между старото и новото летоброене пътя си на изток в търсене прародината на древните българи. Първото им споменаване отнася към 103 г. пр. Р. Х. Като номадски народ ги локализира твърде широко: от Аму-Даря и Сър-Даря на запад; до езерото Байкал и Източна Монголия на изток; на север до р. Иртиш и Северен Алтай; а на юг до Памир и Тибет. Другите възможни решения се търсят в кръга на източноиранските народи от сакско-масагетската общност. Собственото име Барис (Борис) не е славянско, а типично иранско и е твърдо установено, че в именната система на славяните то влиза като привнесено от българите. Така, че в близост до гр. Агура в Ария е живяло племе, чието име може би е звучало и като "болги".

Хуните населявали земите от Соленото езеро(Аралско море) на запад до Великата стена на изток. Техни разезди на юг стигали чак до Кян (Тибет). Възходът им започва при владетеля Моде. Моде бил даден

заложник у юечжи. В хода на дипломатическите сплетни между Китай и Хунну се предвиждала и неговата смърт. Моде успял да избяга, убива баща си и заема престола, след което нанася поражение на Китай и му налага данък. Печели голямо сражение и срещу юечжи (176/175 г. пр. Р. Х.) и убива владетеля им. Лаошан, наследникът на Моде, нанася второ голямо поражение на юечжи и те окончателно се оттеглят южно от Небесните планини (Тян-Шан). Съгласно други свидетелства усуните(иседоните) изтласкали големите юечжи от Илския окръг, което може да значи само едно, че хуни и усунни са действували съвместно срещу юечжи. Типични монголоиди и номади по начин на живот, хуните не будят спорове по идентификацията си както в китайската, така и в гръко-латинската историография. Пространството, южно от р. Или и северно от Тян-Шан, освен от юечжи до изселването им се е населявало още от народа "Се" и усуните. В движението си на запад големите юечжи разбили сеския владетел и той бил принуден да се прехвърли на юг през "висящите проходи". На тези земи останали усуните и затова между тях имало племенни групи от народа "Се" и юечжи. Както и хуните усуните били номади, но по външен вид коренно се различавали от тях. Китайските автори свидетелствуват, че усуните имали сини очи и рижи бради - белези, по които в Европа различавали аланите от хуните. Те разполагали с няколко десетки хиляди бойци смели и опитни в бой. Владеели огромни стада и табуни с коне. Богатите имали по 4-5 хил. коня и обичайният техен подарък бил няколко десетки отбрани коня. За известно време били васали на хуните, след което взели страната на Китай. Попаднали между чука и наковалнята, те до такава степен се обезсилват, че в първите векове на новата ера също се оттеглят на югозапад и около 436 г. под ударите на жужанците поели към високите долини на Памир. Усуните са били пряко подложени на хунски натиск. Европейската история ги свързва с иседоните (essedones). Иседоните се споменават още от Аристей(VII в. пр. Р. Х.) в поемата "Аримаспея" и покъсно от логографа Геланик в "Скития". Скитите потеглили на запад и юг, изтласкани от иседоните "многочислени и много добри войни, богати с конете и стадата от овце и бикове", "горди със своите дълги коси". От тези свидетелства тръгва и Херодот. Любопитно е, че иседоните се споменават от Помпоний Мела в Северен Кавказ и до Меотида.

След краниологични изследвания една книга посочва като област, в която се е формирал българския етнос района на днешен Източен Казахстан. Според нея древните българи са били част от населението, влизало в кръга на племената от усунската общност.

Третата голяма племенна общност е тази на юечжи. След нанесеното им от хуните поражение те минават през Даван (Фергана) и завладяват Дахя/Дася (Гръко-Бактрия). Изграждат столицата си на десния бряг на р. Аму-Даря. Страбон сочи като завоеватели на Гръко-Бактрийското царство асиите, пасианите, тохарите и сакараулите. Юечжи могли да мобилизират над 100000 бойци. Големите юечжи били разделени на пет дома - Хюми, Шуанми, Гуйшуан, Хисйе. След около 100 години, приблизително към I в. пр. Р. Х., гуйшуанският княз покорил останалите и се обявил за господар.

Като етнос българите са били част от голямата индоарийска общност. При нейното разпадане попадат в групата на североизточните ирански племена от сакско-масагетския свят на Средна Азия. Станали потърпевши от борбата за надмощие в региона между Китай и Хунну, заедно с други северно- и източноирански племена те мигрират на югозапад към Бактрия и Согдиана. В състава на племенния съюз известен като "юечжи" участвуват в изличаването на Гръко-Бактрия от политическите реалности. Окончателното разпадане на огромния етнически масив, към който са принадлежали древните българи става в III-II в. в. пр. Р. Х. и заедно с това се преоформят новите общности, от които се раждат Партиянското и Кушанското царства в Азия, а в Източна Европа се появяват сарматите. Настъпилите промени в сарматската култура през средносарматския период (I в. пр. Р. Х. - I в. сл. Р. Х.) обикновено се свързват с появата на последните сармати в Европа - аланите. След казаното по-горе, логично е в тази последна сарматска вълна да включим и първите български рекрути от Средна Азия. Каква е била конкретната причина за тяхното изселване от пазвите на Имеон можем само да предпологаме - Даванската експедиция на Китай в края на II-началото на I в. пр. Р. Х.; ударът на северните хуни над Средна Азия през 50-те години на I в. пр. Р. Х.; пак по същото време опитът на Гуйшуанския владетел да централизира политическата власт, подчинявайки останалите княжески домове на юечжи или друго подобно събитие. Част от българския етнос е мигрирал по старите пътища на юг към Северна Индия, а останалите вторично се разцепват. Едната част формират втората, по-мощна изселническа вълна към Европа, която тласкана или увлечена от хунския поход на запад се появява през 70-те години на IV в. при сънародниците си в Северен Кавказ. Останалите преживяват тюркизацията, а по-късно и ислямизацията на Средна Азия като се оттеглят във високите непристъпни долини на Памир. Днес това са реликтовите етноси, сред които П. Добрев открива езикови прилики с българския.

През II в. пр. Р. Х., когато Средна Азия се превръща в арена на съперничество между Китай и империята Хунну, българите, заедно с други северно- и източноирански народи, са принудени да мигрират на югозапад. Така започва и разпадането на българския етнически масив. В сърцето на Средна Азия те попадат в една синкретична, но рядко хармонична в многообразието си културна среда, в която се пресичат персийски, северноиндийски, китайски и елинистични влияния - последните донесени тук от войните на Александър, Селевкидите и утвърдени от владетелите на Гръко-Бактрия. Тази културна среда ражда две мощни държавни образувания - Партия и Кушанската империя. Вероятно още там българите са се разделили с класическия номадски бит. И втора важна особеност - при българите, както и при партияните и кушаните, родовият строй пряко се проектира върху структурата на ранните протодържавни и държавни формирания, които те изграждат по-късно в Европа.

В края на старото или началото на новото летоброене, под външен натиск, а може би и в резултат на борби за политическа централизация е изхвърлена първата българска миграционна вълна към Европа. По

древните търговски пътища българите достигат Северен Кавказ и както свидетелствува арменската историография най-старата "Земя на българите" там е била в планините. Дори когато почувствували силата си постепенно започват да овладяват лесостепната зона, тази земя остава естествена цитадела на българското етническо присъствие в Северен Кавказ поне до Аспарух, ако не и по-късно. Макар и преселението на запад за известно време да консервира отделни черти от номадския начин на живот, както вече отбелязахме българите не са класически номади, сиреч пастири, които следват стадата си в тяхната естествена сезонна миграция. В Северен Кавказ те усядат, строят градове, прилагат самобитна фортификационна система за защита. Древните българи са били отлични скотовъди; майстори на приложните занаяти - кожари, грънчари, с вещина са обработвали различни метали. Векове те държат монопола върху търговията с кожи от Северна Индия до Западна Европа. Не им е било чуждо и земеделието. Това е дало основание на средновековните хронисти и генеалози без колебание да ги поставят в числото на старите библейски народи като яфетити, коляно от "дома на Тогарма". Но има и конкретна причина за тяхното причисляване към епонима на древната Урарту и Армения. Племето Влндур Булгар Вунд, водено от Вананд, пресича Кавказ и търси мирно заселване в Армения. Те "за дълго", както свидетелствува М. Хоренски, се настаняват в района между изворите на реките Аракс, Кура и Чора. Историците са почти единодушни, че племенните названия "оногур", "уногундур", "огхондор-блкар(пришълци)" визират същото това племе, което първо попада в полезрението на арменската и гръко-латинска историография. То има централна роля в най-ранната българска история, а участието му за изграждането на Дунавска България е решаващо. Част от арменските българи приемат християнството редом с арменския народ и с това поставят началото в християнизиранието на българския народ. Размирният IV в. в арменската история и разливането на хунската вълна до Северен Кавказ са най-вероятните причини, довели до вторичното мигриране на повечето арменски българи обратно към Северен Кавказ. Останалите, известни с етнонима "ванандци", за определено време запазват своята идентичност и са един от възможните източници на топонимите "Булгар-даг", "Булгар маден", "Булгар-мазара" и пр., запазени до края на миналия век в Киликийския Тавр - люлката на Киликийска Армения. Българите са държавнотворен народ. Чрез "Именника" на своите канове самите те са засвидетелствували, че поне от 60-те години на II в. сл. Р. Х. имат ясно изразено етнополитическо самосъзнание, а следователно и някаква форма на държавност, олицетворени от континуитета във властта на династията Дуло. Някои историци изчисляват, че с прекъсване между 737-802 г. династията Дуло управлява България от Авитохол до Борис II или около 750 години. В този период се включва "епохата Авитохол", сменена след разпадането на Хунската империя от "епохата Ирник". "Старата, Велика България" достига своя апогей при кан Кубрат. Хазарският удар в средата на VII в., а половин век по-късно и арабската инвазия от юг, окончателно разкъсват етнически българите. Велика България продължава да съществува чрез две нови Българии, пренесли центровете на своя

обществено-политически и икономически живот в някогашните северни и западни периферии на Стара България. Българите край Волга и Кама, в Хазарския хаганат и при Долния Дунав, в Трансилвания и Северна Италия не забравят общия си корен. Фактите, които потвърждават това не са малко: оттеглянето в Омуртагова България и Панония на въстаналите българи срещу хазарския хаган Обадий след края на гражданската война; преселването на водените от Била, Боксу и Хеген българи край Дунав през 970 г.; пристигането в Дунавска България на оглавената от Юлиан (1235 г.) експедиция, тръгнала да търси прародината на унгарците с молба към Иван Асен II да им се укаже пътя към Волжска България и пр. Държавнотворността на българите личи и от поведението им в амалгама от племена и народи, заливали Европа при Великото преселение на народите. Всеки претендент за властта е трябвало да се съобразява с евентуалното българско присъствие в конфедералните структури. Но най-ярко това качество е демонстрирано в утвърждаването на Дунавска България. Положението на Аспаруховите българи е било незавидно, да не кажем критично. Те напускат "старата Велика България" и се оттеглят на запад към периферията ѝ като с ариергардни боеве възпират връхлитащите ги хазари на всеки възможен рубеж, най-често по протичащите от север на юг към Черно море реки. От запад българите са били принудени да преодоляват съпротивата на аварите, решили да се възползват от създалата се ситуация. И в този момент срещу Аспарух се изправя самият византийски император с елитните си легиони, принудили преди това аварския хаган да превие коляно пред василевса и смачкали на изток съпротивата на омаядския халиф Муавий. Това, което се случва по-нататък е "Устройване и признаване на българската държава от Византия", защото не става дума за създаването на нова държава. В словото си на 9.VIII.681 г. пред VI Вселенски събор презвитер Константин Апамейски подчертава, че византийците са претърпели поражение не от някакво племе, а във "войната с България". От казаното може да се направи само един извод, че България вече е била с ясно изразена "международноправна персоналност". "Подписването на един международноправен акт обаче несъмнено не следва да определя датата на възникването и да се смята за начало на държавата при положение, че тя участва в него като обособено и устроено още преди това образувание. За пръв път е оспорен принципа на ойкуменизма - "правото на империята да владее вселената и народите". Със силата на оръжието е утвърдена суверенна държава "на самата територия на империята" и императорът е бил принуден с международноправен акт да признае фактическото положение. Нещо повече - на Византия, правоприменицата на хилядолетен Рим, България противопоставя достолепието на своята династична традиция, самобитната си военно-политическа и административна система, обичайно право и начин на живот, доминиран от висши духовни ценности. Уверени в достойнствата на собствената си култура и свикнали да отстояват уникалността ѝ в подчертано синкретичната културна среда на Средна Азия и Северен Кавказ, те не са се страхували от обезличаване в контактите си дори с Византия. Ето защо никак

странно звучат твърденията за пълната им асимилация, за безследното им поглъщане от славянското море.

Ако съпоставим казаното до тук с писмените свидетелства за българско присъствие по Долния Дунав констатацията може да бъде само една - българите се появяват най-малко половин век преди славяните по тези места. С военната си мощ те отварят пътищата към Илирик и Македония, Мизия и Тракия за славянския свят. За пръв път славянски отреди прекосяват великата река през второто десетилетие на VI в. Набезите им зачестяват при управлението на Юстиниан I (527-565). Понякога те са ставали жертва и на други търсачи на щастие по земите на империята. През 544/45 г. херулите изстребват преминалите южно от Дунава славяни. Едва пет години по-късно е отбелязано първото славянско зимуване по тези земи. Славянската миграция става масова и с усядане в края на VI в. (Монемвазийската хроника 587/88 г.; Евагрий и др.) и особено в началото на VII в. (602 г.), когато окончателно рухва византийската отбранителна система по р. Дунав. В много случаи славяните са съпровождали българските, а по-късно и аварските дружини. Славянската колонизация е пряко следствие от настаняването на българите в региона, а не го предшества по време.

Когато от две посоки българите навлизат във владенията на империята, Кубер по стария Вардарко-Моравски път и Аспарух през Малка Скития установил центъра на държавата в Плиска, те са познавали земите, в които отиват, като дланта на ръката си. В това време социалната организация на славяните е била в стадия на военната демокрация и те вече чувствували потребността от централизиран държавен организъм. След блестящата победа на Аспаруховите българи над Константин IV Погонат (668-685) славяните намерили в тяхно лице силен, верен и справедлив съюзник и покровител срещу авари и ромеи; народ с опит в държавнотворните дела. Планомерното разместване на славянските племена, северите от пр. Верегава на изток до морето срещу Византия и седемте племена - на югозапад срещу аварите, говори за прилагането на териториално-устройствен модел явно с вече проверена на практика от българите ефективност. И още един пример - в договора между България и Византия е имало специална клауза за защита на племенните славянски територии - Славиниите - от византийски посегателства. Неспазването на тази клауза от договора изпитва на гърба си имп. Юстиниан II през 688 г. С конна армия той нахлува в Славиниите и достига "чак до града Солун". Неочаквано в защита на славяните срещу него се изправя българската конница, което за малко не коства живота му. Ето защо не е чудно, че славяните доброволно са приели военно-политическото върховенство на българския кан, който е олицетворявал международноправната персоналност на държавата. Символични данъци, социална справедливост, сигурни гаранции срещу външни посегателства при равнопоставена договореност за права и задължения - това е формулата приобщавала постепенно и останалите племена към българската държава. Регистриран е един случай, в който славянско племе (тимочани) търси контакти с друг владетел и отговорът на българите за нарушаването на договора е бил трагичен за отцепниците.

Българският език единствен между всички славянски езици има член при съществителни, прилагателни, числителни, местоимения и причастия.

Той единствен между другите славянски езици е станал аналитичен. Няма склонения и падежи, освен именителен, звателен и твърде рядко винителен.

Единствен образува сравнителна и превъзходна степен при прилагателни, някои съществителни и глаголи с частиците "по" и "най".

Единствен има така нареченото двойно лично местоимение.

Единствен няма неопределено наклонение (инфинитив). Тези особености го отделят от всички славянски езици.

Религиозната толерантност е един от основните принципи, върху които се утвърждава Дунавска България, защото както в изходната си позиция, така и в пътя към приемането на християнството двата етноса са твърде различни. За славяните покръстването в буквалния смисъл е било религиозно обръщане с всички рискове от съвместени култови практики, смисли и значения. При българите нещата стоят по-различно. Въпросите на княз Борис до папа Николай I, макар и косвено свидетелствуват, че българите дълго са шлифовали религиозните си възгледи в пряк досег с юдаизма, а първите християни между тях са се появили през IV в. в Армения, за да ни постави Козма Индикоплевс между християнските народи още в 547/48 г. Религиозният развой на българите е преминал през всички "стъпала", приближаващи ги към християнската представа за Бога. Този процес е продължил близо пет века и покръстването е само негова финална фаза. За това бавно, но продуктивно усвояване на християнството говорят много факти:

Никой от арменските автори не споменава, че след покръстването на Армения българите там (ванандци) са останали с различно вероизповедание и логичните участвуват в Аварайрската битка в състава на християнските сили. До средата на XIX в. обвееана с легенди в Северен Кавказ е съхранена християнска община Болгар. В Чирюртското градище (некропол №4) са открити две малки каменни църкви без покрив, аналогични на раннохристиянските храмове в Задкавказието и Близкия Изток с изкусно изрязани каменни кръстове. В Пентаполис българите се присъединяват към християнските сили и просъществуват етнически неасимилирани над осем века.

Аварският хаган поверява на Кубер пленниците-християни и те му остават верни не само в похода, но и след това. Върху оловен печат на кан Тервел четем: "Богородице, помагай на цезаря Тервел!" Хамбарлийският надпис противоречи на византийските писания за гонения на кан Крум срещу християните. На медальон на кан Омуртаг е изобразен с кръст в дясната ръка. В четенето на древнобългарските надписи не малка част и от другите надписи започват с кръст, а Омуртаговият надпис №43 веднъж е датиран по "Р. Х." - 820 г. и втори път от сътворението на света - 6327 г. Формулата "Р. Х." е означена с гръцки термини, които буквално значат "от появата на Истинския Бог". Следователно, българското божество, към което се обръщат в надписите си кан Омуртаг и българите "е толкова близко до християнския Бог, че може да се означава с неговото име, когато се пише на гръцки"

Споменатият Бог в надписите от Филипи е християнския Бог и затова управлението на кан Пресиан е период, който подготвил добре почвата за официално приемане на християнството в българската държава. В актовете на Осмия вселенски събор (869 г.) духовните звания на българските пратеници били записани с понятия, характерни за ранните източнохристиянски общности, което загатва исторически проекции и развитие на християнството в България преди официалното му приемане. "Прабългарите са донесли в нашата страна не само своето езичество, но и ранните наченки на своето християнство". "Няма страна, в която езическият народ да се е намирал по това време в ръцете на едно ръководно малцинство, толкова близко до християнството, колкото българското". Едностранчиво се е тълкувала и мотивацията на българския двор за приемането на християнството.

Резултатите от археологическите проучвания определят като развит в занаятчийско отношение етнос българския. Има данни, че и в земеделието чрез българите славянските племена се запознават с железния плуг. Фолклорът на древните българи, сюжетно вплел в себе си фигурите на българските владетели, "е станал и фолклор на българските славяни". Дори традиционният български костюм с изключение на ризата е възприет от костюма на древните българи - колан, гащи тип "беневреци", кафтани, островърхи кожени шапки, трансформирани в калпаци, кожуси и др.
